

2018

Ukwimukakw'abantu n'uguhinduka
kw'imico n'imigenzo müntâra kama
y'imbo ya ruguru : itohoza ryabëreye ku
musozi wa Myâve, komine Bukinanyana
mü ntâra ya Cibitoke"

Kayenzi, Delphin

UB, Faculté des lettres et sciences humaines

<https://repository.ub.edu.bi/handle/123456789/1331>

Téléchargé depuis le dépôt institutionnel officiel de l'Université du Burundi

UNIVERSITE DU BURUNDI

FACULTE DES LETTRES ET SCIENCES HUMAINES
DEPARTEMENT DE LANGUES ET LITTERATURES
AFRICAINES

UKWĪMUKA KW'ĀBĀNTU N'ÚGUHĪNDUKA KW'ĪMICÓ N'ĪMIGĒNZO
MŪ NTĀRÁ KĀMÁ Y'ĪMBO YA RŪGURU: itōhōza ryābēreye ku musózi wa
Myāve, Komīne Bukīnanyāna mŭ ntārá ya Cībitōke”

Par :

Delphin KAYENZI

Sous la direction de :

Denis BUKURU (PhD)

Mémoire présenté et défendu publiquement
en vue de l'obtention du grade de **Licencié**
en Langues et Littératures Africaines.
Option : Anthropologie

Bujumbura, avril 2018

Abó iki gitabu gitūwé

Iki gitabu tugitūye :

- Abavyēyi bānje : NTAFATO Paul na MANIRAGEZA Thérèse

-Abo tuvūkana böse : NTEZIRYAYO Venantie, BARAKAMFITIYE Germaine, NDAYIZEYE Fabien, KANA Révérien, AKIMANA Roger, RUKUNDO Serges.

- Incutí, ababānyi n'ábagēnzi ;

Ugukēnguruka

Iki gikorwá kugíra kirāngūrwe twāfashijwe n’ábāntu bēnshi. Kuri ivyo tubānje gukēngūrurukira Kaminūza nkurú y’ígihúgu, abātwīgīshije bītānga bātízíganya mu kudúha ubumenyi bukwīye, akaba arí nabwó twākorēsheje mukurāngūra iki gikorwá. Umuhētsi wācu BUKURU Dénis turamukēngurukiye cāne

Ubwā kábiri, twāshāka gukēngurukira abavyēyi bâcu bēmeye baratubika umukānda, baradúfasha kwīga gushika turāngize amashūre, eka baranāduherekeza murí iki gikorwa mukuturōnsa uburyó bwó kukirāngūra. Incutí, ababānyi, hamwé n’ābagēnzi bōse turabakēngurukiye kubóna bāradufāshe mu mugōngo kuva mū ntāgo y’iki gikorwá gushika tukirāngize.

Urutõnde rw'insigũro rw'amajambo nshimikiro

Indõndabihugu : ni icigwa cigá kamere y'igihugu ufatiye kw'isi yaho, ni ukuvúga ivú ryáho n'ibihamera, ingéne imisózi imezé, ibikókó, inzûzi, imyõnga, ibiyāya, ibiyāga, akayaga, imvúra, abāntu n'ibibātũnze.

Abarũdi b'Imbo : ni abāntu bāje kugerera imbo bāzananye muyĩndi mihĩngo (Intārá, igihúgu,...) máze abasāngwa baca babīta gútryo.

Ababo: ni abābāye Imbo kuva kera na rĩndi.

Ikimazi: ni igiterékerwa c'umuryāngo, kikaba arí có umuryāngo ugēndako, kikawurĩnda urupfũ n'amabí yõse yõshikĩra abawúgize.

Akarānga: ni ibĩntu birāngá umũntu. ivyo na vyó bifatira ku mirimo yĩwé ya mĩsi yõse imubēshejehó n'úkũntu ayikorá.

Imiziro: ni ibĩntu imiryāngo yagēndereje isānga ntibiyerera ica ibigira indahiro kāndi uwo muryāngo utarēnga kó.

Ibiryāzagu : ni indyá ziribwa n'ábābuze umũntu kuva ku mũsi bamuburá gushika baruvé kó kāndi izo ndyá ziva mu babānyi.

Imarirano : ni impũzu y'igitērano itazizé imenyēsha urubí.

Igiserāma : kārĩ agasēnge būbaka i ruhānde y'iziko mazé bagatereka kó ibikórēsho vyó mu gikó n'úgukāma.

Intõre : bārĩ abāntu bāgwānira umugánwa atēwe n'úwũndi cānké Umwāmi arwāna n'úwũndi mwāmi cānké arwānya abagarariji.

Abatēzi : zārĩ intõre zā NTÁRE Rugāmba

Umuzĩmu : ni akāntu gasigára iyó icārĩ gifatanije umũntu kigiyé, katabonéka, kadafadĩka, kadatāngĩrwa, karusha mberé ububāsha abakĩrĩ hó mu cĩza nó mu kibí.

Incámaké y'igitabo

Umusózi wa Myâve ni umwé mu misózi mirōngo itatu igizé komīne Bukínanyána yó mū ntárá ya Cíbitōke. Uri mū ntárá kāmá y' Ímbo. Haba abāntu bāhagerēreye kuva kēra na rīndi, bītwa *Ababo*. Abāndi bāhagerēreye mū nyuma bītwa *Abarūndi b'Ímbo*.

Kurí uwo musózi wa Myâve haba imiryāngo myīnshi. Hari *Abahīnda* ari bó bahagwīriye cāne kāndi ari na bó bāhagerēreye ubwāmbere. Hari n'abāndi bāvuye mu Buyenzi ni nk' *Ábazigāba*, *Abavúmu*, *Abahīza*, *Abaguba* n'abāndi. Ábāndi na bó bāje báva mu Mugāmba ni nk' *Abagāranzura*, *Abaragú*, *Abahīza* n'abāndi. Abāndi bāvuye mu Rwānda ni *Abasīnga*. Abāndi na bó murí Kōngo nk' *Ábafūrero*. Abāje ubwānyuma böse tubīta *Abarūndi b'Ímbo* kāndi böse bari mu bwōko bw' Ábahutú.

Ku vyērekeye imicó n'ímigēnzo, *Ababo* n'Ábarūndi b'Ímbo bāri báfise imicó idasá. Nk' ákarorero inyambaro y' Ábabo yāri itāndukānye n'íy'Ábarūndi b'Ímbo. Aríko nāhó batāri bahūje imicó n'Ímigēnzo, bārūnze ubumwé, barahāna abageni bahava baranywānīsha imicó n'ímigēnzo yābo, iba imwé. Imvúgo yōnyene ni yó yasigaye ibátāndukānya : *Ababo* bakavuga ikibo, *Abarūndi b'Ímbo* na bó bakavuga ikirūndi cā rúguru.

Mu gusōzēra turabóna ko iki gikorwá kitērekana vyōse. Abāndi batōhōji bōdukórera mū ngāta bagatōhōza ivyó tutāshitseko nk' ibi: Umuryāngo umwūmwé ukwāwo, kwīga imiryāngo yagerēreye Imbo murí rusāngi, gutōhōza imicó n' ímigēnzo mvāmakūngu yīnjiranyemwó n' íy'Ábarūndi murí rusāngi, gutōhōza amazina y'ímihīngo yōse hamwé n' imicó n' ímigēnzo y' Ímbo murí rusāngi.

Ibirimwó

Abó iki gitabu gituwé.....	i
Ugukēnguruka.....	ii
Urutōnde rw'insigūro rw'ámajāmbó nshimikiro	iii
Incāmaké y'ígitabo.....	iv
Ibirimwó	v
INTĀNGAMĀRĀRĀ	1
1. Incāmaké y'ivyātōhōjwe.....	1
2. Icātumye tūgira iri tōhōza.....	1
3. Insigūro nkíkūro y'ícigwa.....	2
4. Ibibāzo nyamúkurú birí murí iki gikorwá.....	2
5. Ihāngiro.....	3
6. Uguhwebūtsa ivyōrōngōra igikorwá	3
7. Akamaro k'iki cīgwa	3
8. Ibizwi kū ntārā y'ímbo ya rúguru.....	4
8.1. Indōndabihugu y'Imbo ya rúguru.....	4
8.2. Akāhise k'Imbo ya rúguru	4
8.3. Intārā kāmá y'Imbo ya rúguru.....	5
8.3.1. Indōndabihugu yāyo	5
8.3.2. Imihingo igizé Intārā kāmá y'Imbo ya rúguru n'ingéne yagīye irahindagura amazina.	6
8.3.3. Ibiyāga, Inzūzi n'imyonga vyó mū Ntārā kāmá y'Imbo ya rúguru.....	7
8.3.4. Isí y'intārā kāmá y'Imbo ya rúguru	8
8.3.5. Uburimyi n'ūbwōrōzi	9
8.3.6. Imvúra n'ākayaga	9
8.3.7. Ikīza c'inzara murí Imbo ya rúguru (±1910, 1916-1917, 1925-1926, 1943-1944, 1961) 10	10
8.3.8. Ingárúká mbí y'íkīza c'inzara	11
9. Ubuhinga bw'itōhōza	11

9.1. Ubwoko bw'itohōza	11
9.2. Igihe iki gikorwa gihagazekó n'imihingo y'itohōza	12
9.2.1. Igihe c'ifatiro ry'iritohōza.....	12
9.2.2. Imihingo y'itohōza: Intára kámá y'imbo ya rúguru n'umusózi wa Myáve	12
9.2.3. Inkurú n'ubuhinga bwó kuzegeranya	12
9.2.4. Abātánze inkurú.....	13
9.2.5. Urutonde rw'abātánze inkurú.....	14
9.2.6. Ivyasabwe ku bātánze inkurú	16
9.2.7. Umwihwēzo w'inkurú	16
IKIGABÁNE CĀ MBERE: AKARĚRÉ K'ÍTŌHŌZA : UMUTŪMBA WA MYĀVE :	
IGIHÚGU N'ĀBĀNTU	17
1.1. Indōnda bihugu y'ákaréré k'itohōza.....	17
1.1.1. Imisózi ya rusásuma	17
Ikáratá ya Kómīne Bukínanyána.....	18
1.1.2. Inzúzi n'ibiyága	20
1.2. Isí yó mu Myáve.....	20
1.3. Abāntu bó ku mutumba wa Myáve	20
1.4. Ibibátūnze.....	21
1.4.1. Uburimyi	21
1.4.1.1. Ibitērwa kámá vyāmye bírimwa Imbo	21
1.4.1.2. Ibitērwa vyāzanywe n'Ábarūndi b'Ímbo	22
1.4.1.3. Ibitērwa vyāje bíva mu Bugándá.....	22
1.4.2. Ubwôrōzi.....	22
1.4.3. Iyīndi myūga	23
1.5. Imiryāngo yó mu Myáve.....	24
1.5.1. Ababo.....	24
1.5.2. Abarūndi b'Ímbo	24

IKIGABÁNE CĀ KÁBIRI: AMATÉKA Y'ÍMIRYĀNGO YAGÉRĒREYE MU MYÁVE ...	25
2.1. Imiryāngo y'Ábabo.....	25
2.1.1. Amôko yābo	25
2.1.1.1. Abāhagerēreye ubwā mbere.....	25
2.1.1.2. Abāhagerēreye ubwānyuma bāvūye mu yīndi mihīngo y'Ímbo	25
2.1.1.3. Ingéne bābākīriye.....	25
2.2. Imiryāngo y'Ábarūndi b'Ímbo	26
2.2.1. Amôko yābo	26
2.3. Ukwīmuka nó kugerēra kw'ábarūndi b'Ímbo	26
2.3.1. Abāhīmukiye imbere y'ábāndi (1966-1975).....	26
2.3.2. Abāhagerēreye mū nyuma (1979-2007)	27
2.3.3. Imvo zātumye bīmuka	27
2.3.4. Iyó bāvūye abāmbere.....	27
2.3.5. Ingéne bāhāje.....	28
2.3.6. Ingéne bāhagēnda	28
2.3.7. Ingéne abasāngwa bābākīriye.....	28
2.3.8. Ingéne bārōnse amatōngo.....	28
IKIGABÁNE CĀ GÁTATU: UKUGERERANYA IMICÓ N'ÍMIGĒNZO KĀMÁ Y'ÁBABO N'ÁBARŪNDI B'ÍMBO	29
3.1. Imiziro.....	29
3.2. Ibimazi	30
3.3. Guhāna abageni	31
3.4. Ibibānza vyūbāhwa.....	31
3.5. Inyambaro	32
3.6. Uguhárika.....	34
3.7. Ukwīta amazína.....	34
3.8. Umugēnzo wó kwōtsa.....	35

3.9. Kunyinyuza ari kwó gusátuza aményo	36
3.10. Imyūga ibatūnze	36
3.10.1. Uburimyi	36
3.10.1.1. Ivyó barimá.....	36
3.10.1.2. Ubuhinga bwó kurima.....	37
3.10.1.3. Ingéne bārya ivyó bārimye.....	37
3.10.2. Ubwōrōzi.....	38
3.10.3. Uburóvyi	38
3.10.4. Uruhigi	39
3.10.5. Gutūngānya ahó babá.....	40
3.11. Kumara imanza.....	41
3.11.1. Imanza zērékeye kuvūka.....	41
3.11.1.1. Ukwāramira umuvyēyi nó kumusohora.....	41
3.11.1.1.a. Kwāramira nó gusohora uwavyāye umwé.....	41
3.11.1.1.b. Kwāramira nó gusohora uwavyāye amahása	42
3.11.2. Imanza zērékeye gushinga umuryāngo.....	43
3.11.2.1. Ukurésha.....	43
3.11.2.2. Gusaba umugeni	44
3.11.2.3. Kujāna umugeni.....	45
3.11.2.4. Kwūbakira	46
3.11.2.5. Gusohora abageni ngo bagēndé gukóra	47
3.11.2.6. Gushirira inkóno ku ziko abageni.....	47
3.11.2.7. Kugera uruhimbi.....	48
3.11.3. Imanza zērékeye urupfú.....	49
3.11.3.1. Gusāndāba	49
3.11.3.2. Kunywá amatá	50
3.11.3.3. Ukumarira	51

IKIGABÁNE CĀ KÁNE: INGÉNE ABABO BŪNZE UBUMWÉ BŌNGERA BAHĀNA	
UBUCUTÍ N° ÁBARŪNDI B'ÍMBO	53
4.1. Muguhâna abageni.....	53
4.2. Muguhâna imigēnzo	53
4.2.1. Inyambaro	54
4.2.2. Guhâna Imbúto.....	54
4.2.3. Ubuhĩnga bwó gutégūra ibifũngurwa nó kubifũngura.....	55
4.2.4. Gufuba umũntu.....	55
4.2.5. Ibikorēsho vyó kugemura.....	55
4.2.6. Uguháríka.....	56
4.2.7. Ubuhĩnga bwó kurima	56
4.2.8. Ubuhĩnga bwó kwũbaka inzu.....	56
4.2.9. Ubuhĩnga bwó kuvũra.....	57
4.2.10. Ukwĩta amazína	57
4.2.11. Kujāna umugeni.....	57
4.3. Imigēnzo batāhānye.....	58
4.3.1. Abarũndi b'Ímbo	58
4.3.2. Ababo.....	58
4.4. Ugusāngira imicó n' imigēnzo birũnga ubumwé bw' Ábabo n' Ábarũndi b'Ímbo	59
UGUSÔZĒRA	61
IBITABU VYĀDUFASHIJE MU GUTŪNGĀNYA IKI GIKORWÁ.....	63
1. Kazĩndũzi n' ibitabu vy' indĩmbũro	63
2. Ibitabu vy' úbumenyi rúsāngi	63
3. Ibitabu vyērēkeye uburũndi n' ibihúgu vyó mu karêre k' ibiyāga binĩni.....	63
4. Ibitabu vy' úmutsĩndo.....	63
IBĨNDI.....	63
Ibinyámakurú	63

INYÓNGERÁ.....	64
I. IBITÍ NDÔNDAMVYÂRO	64
A. Ibití ndôndamvyâro vy' Ábabo bãhagerēreye ubwāmbere.....	64
B. Ibití ndondamvyâro vy' Ábabo bãvūye ahāndi	69
C. Ibiti vy' Ábarūndi b' Ímbo bãhagerēreye ubwāmbere (1966 – 1975).....	72
IBIBÁZO VY' ÍTÔHÔZA	76
A. Ukwĩdōndōra.....	76
B. Ibibázo bwīté.....	76
C. Ibibázo bifashá gutāndukānya Ababon' Ábarūndi b' Ímbo.....	77

INTÂNGAMÁRÁRÁ

1. Incâmaké y'ivyātōhōjwe

Igikorwá tugiré tubashikirize cērekeye « **UKWĪMUKA KW'ÁBĀNTU N'ÚGUHĪNDUKA KW'ĪMICÓ N'ĪMIGĒNZO MŪ NTĀRÁ KĀMÁ Y'ĪMBO YA RŪGURU**: itōhōza ryābēreye ku musozi wa MYĀVE, Komīne BUKĪNANYĀNA mū ntārā ya CĪBITŌKE. »

Murí iki gikorwá twize abāntu babá ku mutumba wa MYĀVE murí Komīne BUKĪNANYĀNA Intārā ya CĪBITŌKE yó mū ntārā kāmá y'Īmbo ya rŭguru. Uwo mutumba twāwuhisemwó mu yĩndi mitumba kugira urōngōre iki gikorwa cērekeye igerera ry'ábāntu murí iyo ntārā kāmá y'Úburūndi. Bitāyekó ako karêre gasānzwe kágerērēwemwó n'ĩmiryāngo myĩnshi yazánanye mū ntārā z'ĩmihĩngo itāndúkanye y' Úburūndi nka KAYĀNZA, NGŌZI, MURĀMVYA, eka tutĩbagiye hākurya y' Úburūndi mu bihúgu duhāná imbíbe nk'Úrwānda na Repuburika iharánira intwāro rúsāngi ya Kōngo. Murí iki gikorwá twize imigwi ibiri y' Ábarūndi murí rusāngi: Hari Ababo aríbó basāngwa, Abarūndi b'Imbo nabó ni uwūndi mugwi w' ábāntu ugizwé n'ábāje kubá Imbo bāvūye mu zĩndi ntārā kāmá cānecāne mu Buyenzi nó mu Mugāmba. Twārize kāndi turatōhōza amōko n'ĩmiryāngo y'ábāntu bagizé iyi migwi ukó arí ibiri, iyó bākomōtse, igihe bāhāziye n'ingéne bāhagerēreye. Ntitwĩbagiye imicó n'ĩmigēnzó kāmá y'Ábarūndi b'Imbo n'Ababo. Ubumwé n' úbucuti hagatí y'Ábarūndi b'Imbo n'Ábabo bwārĩbonekeje bívānye n'úkóAbarūndi b'Īmbocānké Ababo böse bāgerageje kuyihānahāna mazé barashóbora kubá umwé. Aríko nāhó bāgerageje guhāna imicó n'ĩmigēnzó, haracĩbonekeza imicó n'ĩmigēnzó yĩhārijwe na bārya cānké bārīya ni ukuvúga Abarūndi b'Imbo cānké Ababo. ivyo vyācīye bídutuma gukóra amatōhōza máze turamenya imicó n'ĩmigēnzó Abarūndi b'Īmbobĩsigarije có kimwé n'Ábabo. ivyo vyöse tudōndāguye niwó mushĩngé w'igikorwá cácu.

2. Icātumye túgira iri tōhōza

Mu bihe vyā nōne bívānye n'úkūntu ikizūngu cādushwāyemwó, urwāruka n'ábakúze ntibacītaho kumenya amāmūko yābo. Kutāmenyá iyó wāmūka bisigūra kó utabá uzí ahó urí n'iyó wĩmĩrije kuja. Imiryāngo yābo yarĩbagiwe, bisigūra kó umwāna ashobóra kuvúka, agakúra, akúbaka urwīwé eka agasāza atāzí sēkuru na sēkuruza bīwé. ivyo bitēra umwāna kutāmenya imicó n'ĩmigēnzó y'úmuryāngo wīwé. Iruhānde y'ivyo indĩmi mvāmahānga zāratwāye cāne urwāruka eka mberé rwārĩbagiye kuvúga ikirūndi.

Murí maké akarānga k'ābazūngu gasigaye kīrukirwa göse kurusha akarānga k'Ābarūndi murí rusāngi. Izo mvo zōse duhejéje kudōndagura ni zó zādutumye dūtōhoza, uwuzōsoma iki gikorwá atahūre yōngére aboné inyungú iri mu kumenya akāhise k'úmuryāngo wīwé gushika igihe cōse azōbá akībahó. Iki gikorwá kāndi kizōfasha abakúze kumenyēsha urwāruka ivyārānze bā sēkuru na bā sēkuruza bābo máze narwó rushobóre kubībūngabūnga gushika ku bó narwó ruzībaruka.

3. Insígūro nkíkūro y'icīgwa

Nk'úkó tubīzi, umūntu aravūka kāndi agakúra. Birashika rēro umūntu ahó avūkiye ntāhakurire cānké ahó akuriye ntābe arí hó yavūkiye. ivyo bitērwa n'úkūntu abāntu bagumá bīmuka báva aha bája háriya, bakagēnda kugerēra mu būndi burēré. ivyo birībonekeza nó mu Burūndi ahóabāntu bīmuka bakaja kugerēra aha cānké háriya. Nk'úkó twāvūyīze mu cīgwa c'ind ōndabihugu y'Úburūndi, inzara, indwāno, ubutégetsi bw'ígikenye, igwīrirana ry'ábāntu hamwé n' úkwāga kw'amatōngo ni zimwé mūmvo zitumá abāntu bīmuka bakaja kugerēra ahāndi. Kuri ivyo umutāma ¹BAPFUBUSÁ avuga ati: « Ukugerēra vyāmye bíri mu bīntu abarūndi murí rusāngi bākora. Jēwé navūkiye mu Rwānda turavayó tuja i Ngōzi, nōné rāba ubu ndi mu Cíbitōke nihó nsāziye ndaharōnkera abūzukururu n'ábūzukururuza ». Yarōngeye ati: « Inzara yari mu karēré kā Nshīri ni yó yatūmye túvayó duhūngira i Ngōzi.»²

Murí iki gikorwá harimwó ibīntu vyīnshi bizōfasha umusomyi kumenya kāhise k'úmuryāngo wīwé, amatēka yāwo n'āy'īyīndi miryāngo. ivyo amāze kubimenya azōgira icó afashije mu gutānga ivyōtuma akarānga k'Íkirūndi katabāndānya kībagirwa. Vyōngeye azōba uwāmbere ahakana ibikorwá vy'āba cānké bāriya batīsūnze cānké batākurikije imicó ndānga karānga y'Úburūndi. ivyo vyōse mpejéje kuvūga bizōba umushīngé w'iki cīgwa.

4. Ibibázo nyamúkurú birí murí iki gikorwá

Murí iki gikorwá ibibázo vy'ishīmikiro ni ibi bikuríkira:

1. Ku mutūmba wa MYĀVE Abarūndi b'Ímbo n'Ábabo baratāndukānye? Ni igikí kibatāndukānya?
2. Abarūndi b'Ímbo n'Ábabo bāgerēreye ku mutūmba wa Myāve ryārí? Bāje gúte? Bāzanywe n'íkí? Bahabāye gúte?
3. Imiryāngo y'Ábabo ni iyīhe? Imiryāngo y'Abarūndi b'Ímbo ni iyīhe?

¹ BAPFUBUSÁ, Rugōti, igenekerezo ryā 2/10/2017

² BAPFUBUSÁ, Rugōti, igenekerezo ryā 2/10/2017

4. Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bākomōtse hé?

5. Ihāngiro

Ikĩntu icó arí có cōse umūntu agikora afise intūmbēro. Kubijānye n'iki gikorwá câcu intūmbēro nyamúkuru ni iyó kumenya amatēka, akarānga k'Ábabo n'Ábarūndi b'Ímbo twísūnze ivyābarānze murí kāhise kābo bōse. ivyo navyó dufatira kw'īmenyēkana ry'āmōko y'iyó migwi ibiri tūtībāgiye n'īmiryāngo yāyo.

6. Uguhwbūtsa ivyōrōngōra igikorwá

Nk'úkó twābibōnye mū nsígūro nkíkūro y'ícigwa, Abarūndi murí rusāngi ntibāguma hamwé bārīmuka bakaja kugerēra ahāndi kāndi n'īmvo zābitēra twāzibōnye. Imbere yó kubāndānya vyōba vyīza túbānje kugira icó tuvuzé ku kūntu igerēra ribá. Hari abīmuka mu gihúgu bakaja mu kīndi ahó babá bāgēnze urugēndo rurēre cāne kāndi kēnshi na kēnshi ntibabá bīmutse mu burwānēza. Abavá mu gihúgu hagatí bakaja mu bisagāra na bó kēnshi baba bārōndera ubuzima. Murí maké hari abavá mu gihúgu bája mu kīndi, intārá bája muyīndi, ikómīne mu yīndi, umusózi ku wūndi eka n'ágacīmbiri ku kāndi. Aríko igerēra rigira icó rihīndūra ku wugērēre ye ni rírya rikorwá uvá mu burēre bwā kure ujá mu būndi kubēra imicó n'īmigēnzo yāhó uvūyé usāngá itāndukānye n'iy'āhó ugīyé. Dúfatiye rēro ku karēre k'ítōhōza ry'iki gikorwá turāzi abahāba. Hari abāje báva i Ngōzi, Kayānza, Murāmvyā eka n'ábāndi bāvūye mu gihúgu kibānyi c'Úrwānda. Nōné Ababo bó mu Myāve bōba aríhó bāmye? Bāvūye hé? Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bāhagerēre ye gúte? Ni uwūhé muryāngo w'Ábarūndi b'Ímbo cānké w'Ábabo wahāshitse ubwāmbere? Imicó n'īmigēnzo y'Ábabo n'Ábarūndi b'Ímbo itāndukaniye kukí? Ubumwé n'úbucutí Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bāvūnze bīshimikije iyīhé micó n'īmigēnzo?

Ivyo bibāzo vyōse ni vyó twāgerageje kurōnderera inyishú kugira dutōré vy'úkuri indāngūrakĩntu y'Ábabo n'Ábarūndi b'Ímbo.

7. Akamaro k'iki cīgwa

Igikorwá icó arí có cōse wīyumvīriye kukirāngūra uba ubóna kó gifisé akamaro kurí wewé nó ku bāndi bívānye n'intūmbēro wagihāye. Iki gikorwá tugiré tubashikírize kizōfasha umusomyi gutāhūra icó arí có Umubo n'Úmurūndi w'Ímbo. Bīsubīriye uwuzōsōma iki gikorwá azōrōndera kwītāhūra wé nyéne amenyé uwó arí wé, iyó yavūye, umuryāngo wīwé eka n'īmicó n'īmigēnzo yīwé. Iki gikorwá kizōtērēra umugānda mu gutēza imbere icīgwa cītāho kumenya abāntu n'ākāhise kābo.

8. Ibizwi kũ ntárá y'ímbo ya rúguru

8.1. Indôndabihugu y'Imbo ya rúguru

Imbo ya rúguru ni kamwé mu burêré bugizé Intárá kámá y'Ímbo murí rusáangi. Nk'úkó duhavá túbibona mũ ndôndabihugu y'iyó ntárá kámá y'Ímbo murí rusáangi, Imbo ya rúguru isanzwe ifise ibiyiranga bisá ijana kw'ijana n'ibiranga iyo ntárá kámá y'Ímbo murí rusáangi.

8.2. Akähise k'Ímbo ya rúguru

Imbere y'íkĩnjana cā cúmi n'úmunāni aha twitá Imbo ntihāvugwa. Hítwa mu Bushí. Ubushí bwāgiye guhinduka bwitwa Imbo mūmpéra y'íkĩnjana cā cúmi n'úmunāni mugihe umwāmi Ntāre RUGĀMBA yariko arwāna intāmbara mũ ntūmbēro yó kwāgura Uburūndi kāndi yērekana imbíbe. Amatōhōza twākoze yūngāniwe n'ivyó twasomye mu gitabu cā Emile MWŌROHA³ aratwēreka nēzá iyó Imbo ya rúguru yāmūtse. Icó twōmenyá ni ukó imbibéz' Úburūndi mu kĩnjana cā cúmi n'úmunāni idasá na gáto n'iyó mu kĩnjana cā cúmi n'ícēnda. Izo mbibēzarāhīndaguritse bívānye n'úkó ingoma zāguma zītērana, bikīyongēra k'ukūntu izo mbibézāri zīgizwe n'ímyāba hamwé n'úburéré butabámwo abāntu. Igenwa ry'imbibé ntiryāri rítegūwe nēzá kubēra ingoma irāmutse itēye iyīndi vyārayōrohera kwīgarurira iyo myāba cānké ubwo buréré bugarāgara gútyo ingoma ikaba itākaje imbíbe. Ni vyó vyābāye igihe umwāmi Ntāre RUGĀMBA yatāngura kugaba ibitēro kūngoma zāhāna urubíbe n'Úburūndi bw'ico gihe arōndera kubwāgura kāndi yērekana imirōngo igabúra Uburūndi n'izo ngoma zīndi. Turāzi kó yīgaruriye uburéré bwīnshi bwēgēreye Uburūndi kāndi mũ mpānde zōse z'ígihúgu. Akaréré katurāje ishīnga kari mu burēngero bw'Úburūndi arí kó Imbo ya rúguru. Ubūndi buréré yīgaruriye ni UBUGÚFI, UBWĒRU, UBUYOGOMA hamwé n'ÚBUVÚGARIMWÉ arí yó Buragāne y'ūbu. Ntitwōshobora kuvúga ukūntu intāmbara yagēnze ku karéré akárikó kōse arikó akarère twitāyehó cāne ni Imbo ya rúguru arikó iki gikorwá gishimikiyekó. Muti vyāgēnze gúte?

Mūmpéra y'íkĩnjana cā cúmi na gātāndātu ikiyāya c'ímbo ya rúguru n'ímisózi yōse igihanāmiye n'ágacé k'úburásirazūba k'íkiyāga kivú hába imiryāngo y'Ábashí, Abahavú n'Ábafūrēro. Iyo miryāngo Abanyarwānda barayīyītīrira abāndi bakayītīrira Abazayirwa. Abanyarwānda bāvúga ukurí kubēra iyo miryāngo y'Ábazayirwa yarí ifise imicó n'ímigēnzó isá cāne n'iy'Ábanyarwānda. Ukwo kwīyītīrira iyo miryāngo kwātumye habá imishāmirano hagatí y'Ábanyarwānda n'Ábazayirwa.

³MWOROHA. E., Histoire du BURUNDI : Des Origines à la fin du 19ème Siècle, p.4

Mu kīnjana cā cúmi n'indwi umwāmi w'Úbushí yítwa Nsīmbura NYĒMBÚGA yarátēye Urwānda máze arīgarurira agacé kā Busōzo na Kinyaga mu burēngero bw'Úrwānda. Ntivyātevyeye umwāmi Rugānzū NDŌRI w'Úrwānda arīma máze aca atāngura kugaba ibitēro vyó kwīhōra Abashí kāndi ngo agarúze uburēré bīgaruriye arīko bimuta k'uw'āmāzi. Abashí bāhavūye bátākaza inguvú kubēra bācīye bīcamwó kubiri: imiryāngo y'Ábahavú n'Ábasibūra iba iravūtse. Abahavú bācīye bīyonkōra ku basibūra ngo ni Abarūndi kāndi ngo imicó n'īmīgēnzó yābo isa n'ŷy'Ábarūndi. Muri ico gihe umwāmi Ntāre RUGĀMBA w'Úburūndi yarīko arwāna agérageza kwāgura nó kugena imbībe z'Úburūndi. Azánanye i Ndora arī kumwé n'ingaboziwé (Abatēzi), Ntāre RUGĀMBA yarágavye igitēro ku banyarwānda bāri bārīgaruriye akarēré k'í Mabāyi arabīrukana eka atērakó abanyaga inká zōse bāri báhatūngiye. Ako karēré k'í Mabāyi kārī kágizwe n'úburēré bwīnshi nka Murwi, Mugina, Muhūnga, Rutabo, Butāhana, Nyamākarabo n'úbūndi ubu butakivugwa kubēra bwāhīnduye amazina. Ntiyagārukiye aho yarābāndāniye aragera mu kiyāya c'Ímbo aca aradūga gushika ku Ruhwá (urūzi rugabūra Uburūndi n'Úrwānda). Aho mu kiyāya c'Ímbo mu karēré kā Rugōmbo Ntāre yafātaniye urugāmba n'úmutwāre yítwa RUKARA wó mu muryāngo w'Ábabībe yarī akómeye cāne. Ku ruhānde rw'í Bubānza hōhó ntā kinīni twōhavugákó kubēra umwāmi yarī asānzwe ahāfise ivyībare. Aho twōvuga nk'ícībare c'í Buvyūko akarēré kó muri Zina gahanāmiye umusózi wa Kagunūzi wa zōne Ndāva muri komīne BUGĀNDA mū ntārā ya CÍBITŌKE. Twōbamenyēsha kó Ntāre RUGĀMBA amāze kwīgarurira ako karēré kōse ntikāsubīye kwītwa Bushí kācīye kītwa IMBO. Aho hōse Ntāre RUGĀMBA yacīye ahākwīragiza imiryāngo y'ābahutú n'ābatūtsi yamúyobōka. Hāri umuryāngo w'Ábanyākarāma bāri bārōngōwe na NTORŌRWE, Abatsīndagire bāri bārōngōwe na NDIRARIHA. Umuryāngo w'Ábatsīndagire warabá kāndi mū ntārā ya Bubānza ku musózi Buvyūko ahāri hāsānzwe icībare cā Ntāre RUGĀMBA. Abadaha nabó bāri bārōngōwe n' úmutwāre RUSĀVYA umwé mu batwāre b'Ímbo bākīriye abazūngu mū mpéra y'íkīnjana cā cúmi n'ícēnda igihe bāshika kugitūro c'í Bujūmbura

8.3. Intārā kāmá y'Ímbo ya rúguru

8.3.1. Indōndabīhugu yāyo

Intārā kāmá y'Ímbo ya rúguru ni akarēré kagizwé n'ibiyāya n'ímisózi. Iyo ntārā tuyisānga mumajá rugúru hashīrá uburēngero bw'Úburūndi. Iyo ntārā ihāna urubībe n'ígihúgu c'Úrwānda mugicé cā rúguru. Mu burēngero hari urūzi Rusizi rúgabura Uburūndi na Repubirika iharánira intwāro rúsāngi ya Kōngo. Mu bumanuko hari ikiyāga Tānganika, mu buseruko hari urukurīkirane rw'ímisózi yó mu Mirwa yēgukira agacé katarí gató k'Ímbo yó mu misózi.

Akarêre k'Ímbo ya rúguru kagizwe n'întârá zibiri: CÍBITŌKE na BUBĀNZA. Izo ntârá ukó arí zibiri zirafise ibicé vyâzo birí mu kiyāya. Komīne Rugōmbo na Bugānda zōse zó mu Cíbitōke ziri mu kiyāya. BUKÍNANYĀNA, MURWI, MABĀYI na MUGINA zōse ziri mu misózi. Komīne MPĀNDA, GIHĀNGA n'ígicé git ôyá cā Komīne BUBĀNZA zōse zó mū ntârá ya BUBĀNZA zōse ziri mu kiyāya. Komīne RUGAZÍ na MUSIGĀTI nazó ziri mu misózi. Igicé gitôya cā Bujūmbura yó mu misózi kigizwé na Komīne MUTĪMBUZI nacó nyéne kiri mu karêre k'Ímbo ya rúguru. Iyo ntârá y'Ímbo ya rúguru irimwó inzūzi nyīnshi cāne zifisé amasôko mu misózi ihanāmiye ikiyāya c'Ímbo. Hari n'îmyōnga myīnshi mu karêre kó mu misózi. ivyo turabíbona hēpfó gatôya.

8.3.2. Imihingo igizé Intârá kāmá y'Ímbo ya rúguru n'ingéne yagiye irahindagura amazina.

Nk'úkó duhejéje kubíbona, akêreré k'Ímbo ya rúguru kagizwe n'întârá zā CÍBITŌKE na BUBĀNZA hamwé n'ágacé gatôya ka Bujūmbura yó mu misózi. Aríko imbere y'úkó Uburūndi bwíkúkira izo ntârá ukūntu zāri zīngana n'úkūntu zāri zītūngānijwe sikó ubu zimezé. Ihindagurika ry'imbíbe ryāvāna na politike y'úwurikó aratwāra. Imbere y'úkó Uburūndi bwíkúkira izi ntârá dufisé ubu ntizāri zimeze ukó zāri kēra. Wasānga uburêre buzigizé ubu bwātwarwa ahāndi. Ico gihe hāvugwa “Amateritwāri n'ámadisirigite” yatwarwa n'ābazūngu bābīta abaguverinēri. Abo bazūngu bāba bāfise Abatwāre bābafasha gutwāra, bakabaserukira mu ducé twōse tw'ígihúgu. Ubucé bw'Ímbo ya rúguru bwātuma ihindura imbíbe ni ubucé bwā Ndora na Masāngo. Muti kubēra ikí?

Ndora na Masāngo bwābānje gutwarwa murí teritwāri y'í Ngōzi. ivyo vyāvāna n'úkūntu umugánwa BARĀNYANKA yatwāra iyo teritwāri y'í Ngōzi yashíkana murí ubu bucé ukó arí bubiri ubona kó busānzwé búfatanye na Kayānza nayó nyéne yahóra yēgukira teritwāri y'í Ngōzi.

Uburūndi búmaze kwíkúkira, ubucé bwā Ndora na Masāngo bwāciye bwēgukira CÍBITŌKE. Cíbitōke nayó yari arōndisema ya teritwāri y'í Bubānza.

Mu mwāka w'1982, amateritwāri yaciye afútwa haca havūka Intârá zīgēnga zāhorá arí amarōndisema. ivyo birí mw'“itégeko ryó kuwa 24 Nyakānga 1982 rifutá amarōndisema”⁴.

⁴J.BIDOU, S., NDAYĪRUKIYE, J.P. NDAYĪRUKIYE, P. SIRVEN, *La géographie du Burundi*, Paris, Hatier, Octobre 1991, p. 9

Intârá zâ CÍBITÔKE na BUBĀNZA ziba ziravûtse. Ubucé bw'í Ndora na Masāngo bwāhorá bûtuma ako karêré k'Ímbo ya rugúru imbíbe zâko zihîndagurika buba bwégukiye burúndú intârá ya Cíbitôke. Ibîndi bicé vyâ Cíbitôke ntivyâri bítēye ingōrane kîretse kó wasānga ubucé bugizé Komîne zūbu ico gihe nabwó nyéne wasānga búzīngānirijwe mugacé kamwé kândi bugatwārwa n'úmugánwa umwé.

Uburêré bwā Bukínanyána, Mugina na Mabâyi bwätwārwa n'úmugánwa NGĒNDAHĀYO, umuhungu wa MATŪMBA yarí umugánwa yatwāra uburêré bwā Rugōmbo, Nyamitānga, Ndāva, Kagunūzi, Gasēnyi na Murwi.

Ku ruhānde rw'intârá ya Bubānza uburêré bwā Musigāti, Rugazí hamwé n'ígicé cā Mutîmbuzi yó murí Bujūmbura yó mu misózi hātwarwa n'úmugánwa BĀNKAMWĀBO.

Murí maké ihîndagurika ry'imbíbe ry'intârá kāmá y'ímbo ya rúguru ryâri rihagaze ku kuntu ubucé bwā Ndora na Masāngo bwätwāwe mu matērítwâri mēnshi, hamwé búhavūye bukaja gutwārwa ahāndi, gútryo intârá kāmá y'Ímbo ya rúguru ikaguma ihîndagura imbíbe. Ikîndi cātumye imbíbe z'úburêré zihînduka ni ifutwa ry'amatērítwâri mazé havūka intârá. ivyo navyó vyātumye uburêré búhîndura imbíbe.

8.3.3. Ibiyága, Inzûzi n'îmyonga vyó mû Ntârá kāmá y'Ímbo ya rúguru

Intârá kāmá y' Ímbo ya rúguru irafise ikiyāya kinîni göse arí có bitá ikiyāya c'ûrûzi Rusizi. Ico kiyāya kiva rugúru ku rûzi Ruhwá mazé kikajāna inkorokoro y'ûrûzi Rusizi kigatāngwa n'ikiyāga Tānganika mu majá epfó. Ufātiye ku burīnganire bwā Tānganika ico kiyāya gifise ukudūga kwā mêtéro 744. Ico kiyāya nicó kirímwó ikiyāga Tānganika. Iruhānde y'ikiyāga Tānganika hari n'ákāndi kayága gatōya karí mû Ntârá ya Cíbitôke murí Komîne Rugōmbo nakó si akāndi ni Dogōdógo. Hari n'ákāndi kayága kítwá Kibēnga karí kw'ibarabara Mpānda-Cíbitôke.

Kuvyērekeye inzûzi intârá kāmá y'Ímbo ya rúguru ifise inzûzi nyīnshi cāne. Izo nzûzi zifise amasôko mw'ishāmba cīmezá ryā Kibira zikamanuka zigatāmbuka ikiyāya c'Ímbo imbere y'úkó zīsúka murí Rusizi cānké mu kiyāga Tānganika. Kubêra hárímwó imigezi yīsúka mû nzûzi nîni cāne iyo migezi ntitwāyidōndaguye, twāfashe izo nzûzi zinîni cāne. Iyo migezi niyó itumá amāzi y'izo nzûzi agwīra. Izo nzûzi zīzanana mu burêré buhanámye cāne bigatuma zígira umuvúduko munîni. Mu gihe c'îmvúra zirúzura cāne zikanátēra amasāngānya.

Igisáta kijējwé ivyibirêré, inzûzi (IGEBU)⁵ kiradúha urutōnde rw'inzûzi zirí mû ntárá y'Ímbo ya rúguru n'úburēbure zírúka imbere y'úkó zísúka murí Rusizi cānké Tānganika cānké ahó zisherera. Ruhwá (ibicé mirōngo itāndátu na bīne biri mu Rwānda), Kagunûzi km 210,4, Mpānda km 275, Nyamagana km112,8, Muhíra km117,5, Ntahāngwá km77, Kajêke km 83,5, Nyakagūnda km 88,7, Mutĩmbuzi km112.

Urûzi Ruhwá, Kabúrāntwa, Mpānda na Kagunûzi zifise izĩndi nzûzi ntōntó zizisukamwó tútĩbágiye n'ímigezi itumá amázi y'izo nzûzi yíyongēra. Urûzi Rusizi nirwó rwākĩra izo nzûzi zōse, narwó rugahéza rukĩsuka mukiyága Tānganika. Mutĩmbuzi na Ntahāngwá zísuka ubutārāriye mu kiyága Tānganika. Urûzi Kajêké ntirwísúka murí Rusizi, amázi yārwo akamānganira mu myōnga.

Iruhānde y'izo nzûzi, hari izĩndi nzûzi z4úká mu rushāná mucí zigaca zíkama. Tuzisānga mu kiyāya kāndi ntānahámwe zísúka. Izo nzûzi ni: Kigóbogóbo, Nkuri, Gatũnguru na Rugoma.

Ikigára

Ibiyága	Inzûzi zitigéra zíkama	Inzûzi zibonéka mu rushāná zigakama mu cí
Tānganika Rwēgura Dogōdógo Kibēnga	Ruhwá Kagunûzi Kabúrāntwa Mpānda Nyamagana Muhíra Ntahāngwá Kajêke Nyakagūnda Mutĩmbuzi	Kigóbogóbo Nkuri Gatũnguru Rugoma

8.3.4. Isí y'ıntárá kāmá y'Ímbo ya rúguru

Isí y'ıntárá kāmá y'Ímbo ya rúguru iratāndukānye. Mu misózi hari ivú ry'ínōmbe, ivú ry'íkimate n'úrucekéri, mu kiyāya hari ivú risēséka kāndi rivānzé n'úmusēnyi hamwé n'útubuye dutōduté. Mubijānye n'ágataka Imbo ya rúguru irimwó izahābu, kasiterĩte, korota n'ishwagara cānecāne mu makomĩne ya Mabāyi na Bukínanyána ahó murí iyi mĩsi Lēta yashĩnze amashírahámwe yókwĩmba ubwo butāre. Mu kiyāya c'Ímbo harĩbonekeza

⁵ GAKURA Jeanne d'Arc, *Contribution à l'Etude Hydrologique de l'Imbo-Nord*, FLSH, Géographie p. 27.

igitumba. Isí yēgéreye Rusizi usānga irimwó umũnyu mwĩnshi kubēra ivú ribá rívānze n'ico gitumba.

8.3.5. Uburimyi n'ũbwōrōzi

Mũ ntārā kāmá y'Imbo ya rúguru bararima kǎndi bakōrōra. Bararima ibitērwa vy'ũbwōko bwōse. Imbo yó mu misózi bararima cāne ibitērwa mbũmbarúgo: amateke, ibijũmbu, ibitōke, ibihōnge, imyũmbati. Bararima n'ibitērwa vy'ĩntete: ibigōri, ibiharage, isoyá, ubwĩshaza. Imbo yó mu kiyāya nahó nyéne bararima ibitērwa mbũmbarúgo có kimwé n'ibitērwa vy'ĩntete. Igitērwa c'úmuceri kirarimwa cāne gōse.

Amateke ntakirimwa kubēra ingwāra yayátēye. Ibitōke navyó nyéne vyāratēwe n'ingwāra mazé bituma umwĩmbu wāvyo ugābanuka cāne kubēra Imbo yó mu misózi igitōke cāri gítũnze abāntu bēnshi kǎndi nicó cābafashá kurusha ibĩndi bitērwa vyōse. Kubijānye n'ũbwōrōzi murí Imbo ya rúguru ubwōrōzi ntibusheméye gōse. Bōrōra ibitũngwa bitōbitó nk'ĩmpené, ingurube, inkwāvu, inkokó, imbeba z'íkizũngu. Inká ntibazōrōra cāne, uwurámutse ayōrōye yōrōra impfizi ikúze igaca ibāgwa. Ntāmvyēyi bōrōra bisigūra kó amatá atabōneka. Imbo yó mu kiyāya bōrōra vyōse: inká, impené, ingurube, inkokó, inkwāvu n'ímbeba z'íkizũngu.

Igitúma bōrōra inká cāne n'ukubērakó harí amaragiyo mēnshi. Ikiyāya cā Rusizi na cānecāne kũ nkēngēra yārwo harí amaragiyo mēnshi, ibitũngwa barabirekurabikarisha ahó bishāká. “Mu misózi hōhó ntāwusóhora inká, amaragiyo ntāyó, bágufashe urágiye mw'itōngo ry'úwũndi mũntu baguca amānde”⁶

8.3.6. Imvúra n'ákayaga

Imbo yó mu kiyāya ifise uburēbure bwā m 800 gushika kurí m1000 ufātiye ku burĩnganire bw'íkayága. Imbo yó mu kiyāya itandukānye n'Imbo yó mu misózi kubēra harí ubushũhe bwĩnshi cāne bugera kurí dōgeri serisiyũsi 23. Harakũnda kwĩbonekeza uruzũba rwĩnshi cāne. Hagwa ku mwāka mm 800 ahāndi mm 1000. Icí rimara amēzi indwi. Ni ukuvúga kuva murí Rusāmá gushika murí Munyōnyó. Iryo búra ry'ĩmvúra rivānzé n'ubushũhe bwĩnshi rituma dúsānga murí ico kiyāya ibití n'ĩvyātsi bírĩnda izũba nk'úmukó, umudahwērā n'ígiháhe. Imbo yó mu misózi nayó ifise uburēbure bwā m 2000 ufātiye ku burĩnganire bw'íkayága. Uburéré bwēgéreye ishāmba cĩmezá ryā kibira bufise ubushũhe burí mūsí cānké bũnganá na dōgeri serisiyũsi 15.

⁶NTABANGANA, Bubērwa, itárikí 9/10/2017.

Ku mwāka hagwa imvūra nyinshi cāne ishikira mm 2000. Ni akaréré gakanyé cāne kandi kavōmerwa n'āmāzi y'īmvūra kurusha ubūndi buréré bw'Úburūndi. Ici nirigúfi gōse rimara amēzi atatu, ni ukuvúga kuva murí Ruhēshi gushika murí Myāndagaro. Imvūra irwa imisi yōse mu rushāná cānecāne murí Ndamukiza na Munyōnyó. Tuhasānga ishāmba ry'īnzitāne ririmwó ibití biníni bínini nk'úmuyóve, umufu, umukérékwa, umuremēra, umugōti n'ībīndi vyinshi.

8.3.7. Ikiza c'inzara murí Imbo ya rúguru (±1910, 1916-1917, 1925-1926, 1943-1944, 1961)

Guhēra mu mwāka w'1910 gushika mu mwāka w'1961 hāribonekejeibiza vy'inzara mu Burūndi nó mu bihúgu bihāná imbibe. Dúfatiye aha iwācu mu Burūndi, ivyo biza vy'inzara vyibonekeje mu mihingo yōse n'āhó ingárúká wasānga zítānganá bívānye n'ákaréré. Ivyo biza vyibonekeje mu bihe bitāndúkānye kandi ikiza c'inzara cōse bāragitōrera izina bívānye n'īcāgitēye cānké imvuné cābasizemwó nk'úkó tugará tubiboné hēpfó gatoyá.

Ikiza c'inzara cāmbere cibonekeje hagati y'1916 n'1917. Bāhavūye bācīta amazina atāndúkānye: Gakwēkwe⁷, Agahubo cānké Itūmba. Imvo y'ico kiza c'inzara ni imvūra yatévye kurwa máze abanyāgihúgu ntibātēragira ku gihe.

Ico gihe abāntu bārashōnje ariko ntābāpfūye kubēra cāheze n'ingoga. Kanyinya ni ikindi kiza c'inzara cātēye mu mwāka w'1925.

Ico gihe uruzūba rwābāye rwīnshi, isí irūma, abanyāgihúgu bararima ariko ntibāteragira. Imvūra yagiye kugwa mū nyuma vyūmvīkane kó iyimbura ryāmbere ritābāye gútryo inzara iratēra. Ico gihe abāntu bēnshi bārahasize ubuzima abāndi barahūngira mu bīndi bihúgu. Ico gihe Uburūndi bwāri mu minwe y'ābābirigi. Nihó bāca bātānguza isekeza ryó guhimiriza abanyāgihúgu kurima mu myōnga kandi bakarima ibitērwa mbūmbarugó vyērā mu kirīngo gitó nk'ībijūmbu n'ībirayá, gútryo inzara ibona kugabanuka. Ikiza c'inzara Manōri⁸ nāhó kitāsise imvuné nini Imbo nahó nyéne cārahacīye. Abāntu bārashōnje ariko ntibābāpfūye. Ahó cābicīye bigacīka ni mu Mugāmba nó mu Butūtsi. Uruzūba rwātse amēzi atāndātu rwātumye hāduka inzara itēyé ubwōba. Bēnshi bārapfūye cānecāne abāna n'ābagéze mu zābūkurú. Abakiri bató nabó bārōmoka bakaja kurōndera ibifūngurwa mu buréré ico kiza c'inzara kidakazé cāne ariko nabó nyéne bēnshi bārapfira kū nzira kubēra inzara mū nda n'ūrugēndo rurēre.

⁷Gaétan FELTZ et Jean-Etienne BIDOU, *La Famine Manori au BURUNDI*, Revue d'Histoire, 1994, p. 16

⁸Gaétan FELTZ et Jean-Etienne BIDOU, *La Famine Manori au BURUNDI*, Revue d'Histoire, 1994, p. 16

Nihó hácīye háva ijāmbó “Kunûranûra” bisigûra kuyérera aha na hárīya urôndera ivyó ufungûra aríko ukabikena. Bívānye n’imvuné cāsīze mu bāntu, uwo mwāka bāwīse amazina atāndúkānye: bamwé ngo ni umwāka w’āmafū, kubêra bāfatiye ku mafu Ababirigi bāfashīsha abāntu ngo ikigoyi ntikībīce. Abāndi bāwīse umwāka w’ibisurú kubêra bārasōnza gushika ahó bazūrā ibisurú bakabifungura. Hari n’ábāwīse umwāka wa Ruzûba bāfatiye ku ruzûba rwātse mu kirīngó c’āmēzi atāndātu.

Mu 1961 hāratēye iyīndi nzara. Yari iturutse kû mvûra yagûye itévye cāne kuburyó kw’itāsura batigeze bātēragira. Yagiye kugwa ibihe vyārēnze. Mû nyuma igize ngo irarwa yajé isōngera isibé kubêra yarwānye n’āmabuye, ibitērwa vyāri mu mirima vyōse biratikira. Nihó hāca hātēra inzara bayīta “Gasáhāni”. NYABĚNDA ati: “Iyo nzara itārātēra mu guhāna ibifungurwa ntitwāpīma, umūntu yaráyōra agahēreza uwumúsavye, eka n’úgusúbiza ntiyasúbiza, wé nyéne ashātse nihó yagúsubiza. Aríko iyo nzara imāze gutēra Abāntu bācīye bātāngura gupīma ivyó bahānyé ku dusáhāni, arí nacó cātumye iyo nzara báyīta gúrtyo”⁹

8.3.8. Ingárúká mbí y’ikīza c’inzara

Ico gihe abāntu bārapfūye bītēwe n’úkubúra ivyó bafungûra. Ingwāra ziturutse ku gufungura nābí ziragwīririrana. Ibintungwa birahóna ku kubúra amaragiho kubêra ivyātsi vyōse vyāri vyūmye, máze abāntu baca bavyīyariramwó barakerera, ngo birībwé na bēne vyó hākwīcwa n’inzara.

Ico gihe ngo ni ntībāgiranwa mu mitwé y’ábāntukāndi utāri umūntu asānzwé atónye i butwāre vyāragōrana gufungura nk’úkó tubibwīrwa na CŪBWÁ “jēwé dāwé yarākorana n’ābatwāre yagēnda mw’ isokó arí kumwé n’úmutwāre, bakabúguza, ivyó barōnsé bakamúhakó, tukabona gufungura, umunyāgihúgu asānzwé wēwé yari yārībagiranywe, bāri bāramuhévyē.”¹⁰

9. Ubuhinga bw’itōhōza

9.1. Ubwōko bw’itōhōza

Hari ubwōko bwīnshi bw’āmatōhōza mu bikorwá nk’ibi. Hari ubutōhōzi budōndá ukó ibīntu bimezé. Twōvuga kó arí ubutōhōji ndōndōzi kubêra budōndá. Hari n’úbūndi bwōko bw’ubutōhōji bubará ibīntu, ni kuvúga bugerāgeza kwērekana igitigiri c’ibīntu búkorēsheje ubuhinga bugoyé gutégēra.

⁹ NYABENDA, Rugōti, itārikí 9/10/2017

¹⁰ CŪBWÁ, Bubērwa, itārikí 11/10/2017

Muri iki gikorwá twishimikije ubutōhōji budōndá kubêra ivyótwakorera kó amatōhōza vyōse twategerezwa kubidōnda. ivyo twābikūye mu gitabo c'úmutsīndo cā SADIKI Elie¹¹ ahó nawé nyéne yakórēsheje ubutōhōji ndōndōzi mugukóra igikorwá cīwé nacó kikaba kirí mu mugwi umwé n'ígikorwá cācu.

9.2. Igihe iki gikorwá gihagázekó n'ímihingo y'ítōhōza

9.2.1. Igihe c'ífátiro ry'íritōhōza

Kubêra iki gikorwá kidōndá ibīntu, abāntu, imicó n'ákarānga kābo kāndi dúfatiye kēra n'ūbu, iri tōhōza rifatira kubirīngo bibiri: Imbere y'úmūzo w'ābazūngu, hamwé n'ígihе abazūngu bāri mu gihúgu cācu gushika iyi sahá tugezé kó. Ivyo bidufasha gukóra icīgwa ngereranyo c'ibīntu Abarūndi muri rusangi bākora cānké bakorá bijānyé n'ímico n'ímigēzo yābo.

9.2.2. Imihingo y'ítōhōza: Intārá kāmá y'ímbo ya rúguru n'úmusózi wa Myāve

Twēbwé twākóze iki gikorwá tuvūka mū ntārá kāmá y'ímbo ya rúguru, intārá ya Cíbitōke, Komīne ya BUKÍNANYÁNA, Umusózi Myāve, Agacīmbiri Bubērwa. Mubisānzwe akaréré k'intārá kāmá yōse usānga arí kanini, ntāwōkazūnguruka ngo akamaré. Bisaba kó uhitāmwó akaréré gatōyá, ushobóra gutēmbēramwó kōse, ugashikīra abāntu wīpfūza bōse, kāndi ukórēsheje umwānya mutó.

Ninacó gitumá twāhisemwó Umutūmba wa Myāve, umwé mu mitūmba igizé Zōne Ndora ya Komīne BUKÍNANYÁNA kubêra arihódusānzwe túvūka, kāndi bívānye n'ámatōhōza yāmbere twāritwākóze, hari abāntu bó mu mihingo myīnshi máze bigatuma turōnka inkurú zitāndúkānye.

9.2.3. Inkurú n'úbuhinga bwó kuzēgeranya

Mukwēgeranya inkurú twākorēsheje ikaye ntó, ikārāmu n'ágakórēsho kó gufāta amajwí. Inkurú twēgeranije ni izidōnda amatēká y'úmusózi wa Myāve. Umusózi rēró ni abahāba bahagerēreye. Ahótwāgerageje kumenya imiryāngo y'Ábarūndi b'ímbo (abāvūye ahāndi) n'iy'Ábabo (imvūkira), imicó n'ímigēzo yābo eka n'úkūntu izo mpānde zibiri zāhavūye zinywāna.

¹¹ SADIKI.E., *Umuryāngo w'ābashūbi b'í Gitāra kwā KARABONA*. Imicó n'ákarānga kābo. Bujūmbura, UB, FLSH, 2008, p.4

9.2.4. Abātānze inkurú

Mukurōndera abadúha inkurú ntitwāvāngura igitsína. Abagabo n'ābagoré bōse twārabītūra bakadúha inkurú. Ico twārāba cāne yari imyāka. Umugoré cānké umugabo afisé imyāka mirōngo itāndātu kudúga twāramubāza. Twārarāba imyāka kubēra abo bakurambere usānga ari ikigega c'ākāhise, vyīnshi usānga bābīzi nāhó batabiményera rimwé vyōse, icīzá n'ūkó tubazá bēnshi ikināniye umwé uwūndi akagītōra. Hari n'ībibāzo bidasabá kāhise cāne bibá bīrāba akūbu. Ivyo twārabibāza n'úwukiri mutó yāba uwīmutse cānké umusāngwa nakare inkurú nt4ugá uwayībōnye gusa n'úwayūmvīse arayívuga.

9.2.5. Urutonde rw'abātanze inkurú

Nº	AMAZINA Y'ABĀTANZE INKURÚ	UMWĀKA W'AMAVUKA	AGACĪMBIRI
1	NTĀFĀTO Poro	1958	BUBĒRWA
2	NTĀNYUNGÚ Ndereya	1946	BUBĒRWA
3	BACĀNAMWÓ Gorodiyano	1950	BUBĒRWA
4	NIYĪBĪZI Gerevasi	1952	BUBĒRWA
5	KARĪKURŪBU Yohani	1943	RUGÓTI
6	NGAYIRIBÍ Matiyasi	1945	BUBĒRWA
7	CŪBWÁ Mariserina	1941	BUBĒRWA
8	NTĀBĀNGANA Rehonari	1939	BUBĒRWA
9	NTĀKAMARO Domisiyano	1941	WANDAMIRA
10	NDŪWĪMĀNA Baratazare	1942	BUBĒRWA
11	NDARUTŪNĒKEYE Pasikari	1940	BUBĒRWA
12	RWĀBUZISÓNI Venanti	1938	GASHIRÚ
13	UWĪMĀNA Ponsiyano	1944	WANDAMIRA
14	NZĒYIMĀNA Tanazi	1938	BUBĒRWA
15	KAVĀMAHĀNGA Eliya	1941	BUBĒRWA
16	NGĒNZEMAKÉ Yuri	1944	RUGÓTI
17	NGĒNDĀKŪMĀNA Diyedoni	1946	WANDAMIRA
18	NTĀNGIRIJE Pasikari	1941	BUBĒRWA
19	BAPFUMUKĒKO Morisi	1938	BUBĒRWA
20	MPĀWENĪMĀNA Gusitino	1943	RUGÓTI
21	NYĀMBERE Rehoporo	1950	BUBĒRWA
22	BĪZIMĀNA Timoteyo	1952	GASHIRÚ
23	BUCŪMI Doroteya	1954	WANDAMIRA
24	GUMUZANÉ Liberiyo	1934	WANDAMIRA
25	BAPFUBUSÁ Marisiyano	1937	BUBĒRWA
26	KAYĀBU Domisiyano	1932	BUBĒRWA
27	NYAMUYĀRWA Rino	1936	WANDAMIRA
28	NGŌWENŪBUSÁ Karori	1955	BUBĒRWA
29	RŪNSHITSEKÓ Yohani	1933	WANDAMIRA
30	RWĀJEKĒRA Ferederiko	1930	WANDAMIRA
31	MBĪTSE Antoni	1939	WANDAMIRA
32	BAHEBANĪNGOGA Etiyeni	1933	WANDAMIRA
33	NTĀHONGĒNDĒRA Maritino	1936	RUGÓTI
34	NZŌKIRANTĒVYE Donavine	1941	RUGÓTI
35	MINĀNI Pamfiro	1937	RUGÓTI
36	NIKŌBIKOZÉ Faranswa	1934	WANDAMIRA
37	MĀNIRAKĪZA Kome	1958	WANDAMIRA
38	SĪNZĪCONGIRÁ Firijanse	1956	WANDAMIRA
39	BAREGĒNSABĒ Sit4eni	1954	WANDAMIRA
40	NDIMURWĀNKO Sebasitiyano	1952	RUGÓTI
41	SĒMWĪZÁ Simiyoni	1937	WANDAMIRA
42	SIMVURWÁ Erike	1955	WANDAMIRA
43	NYĀNDWI Daniyeri	1953	GASHIRÚ

44	NTACORIPFÁ Feredina	1955	RUGÓTI
45	NDARWĀRUKANA Samweri	1947	RUGÓTI
46	NYABĒNDA Ruberito	1957	RUGÓTI
47	BĀMPURAMYEKÓ Yakobo	1949	GASHIRÚ
48	NTŪNZWENĪMĀNA Legesiyo	1946	WANDAMIRA
49	NTAHOBATĀNGENZÁ Nesitori	1943	WANDAMIRA
50	SINĀNKWĀNŪMWE Didasi	1941	GASHIRÚ
51	MBARWĀNIJE Dimoni	1946	GASHIRU
52	SĒMBWÁ Yohani	1948	RUGÓTI
53	MARĒBERO Karori	1950	RUGÓTI
54	NKORIKÓRI Jerarudo	1944	RUGÓTI
55	BĀGAMŪNDA Yereimiya	1920	GASHIRÚ
56	MISÍGARO Nesitori	1950	WANDAMIRA
57	VYĀNKAMVŪGA Sebasitiyano	1952	WANDAMIRA
58	BĪHOYUBUSÁ Kidiyoni	1954	BUBĒRWA
59	KARABĀTĒRANYA Gerevasi	1947	GASHIRÚ
60	URĀMVYARABÓNA Bosiko	1950	RUGÓTI
61	NKĪRANIYEKÓ Rusiyano	1952	RUGÓTI
62	BUYOYÁ Pir4ato	1954	RUGÓTI
63	NGĒNZAKURE Simiyoni	1957	GASHIRÚ
64	NTIRWĀKŪNZE Merikiyade	1929	GASHIRÚ
65	NDABĀNITSE Porosuperi	1932	GASHIRÚ
66	NTĀHOMVŪKĪYE Ezekiya	1936	RUGÓTI
67	NIKÓBĀHOZE Yamwari	1957	RUGOTI
68	SĪNZĪCONZIRÁ Maritino	1950	RUGÓTI
69	NTĀMAGĪRO Maritine	1951	RUGÓTI
70	NTAHOMBĀYÉ Birineri	1954	GASHIRÚ
71	BUKURÚ Omeri	1951	WANDAMIRA
72	BUTŌYÍ Royizi	1953	WANDAMIRA
73	NKURŪNZĪZÁ Pasikari	1956	WANDAMIRA
74	KĒNESÉ Sositeni	1923	GASHIRÚ
75	MUKÓZI Karori	1943	GASHIRÚ
76	MASABARAKĪZA Liberiyo	1956	BUBĒRWA
78	NTĀHOMVŪKĪYE Serejiyo	1946	BUBĒRWA
79	BĀNTĀNZEHSE Rehonsiyo	1945	WANDAMIRA
80	HASABŪMŪTĪMA Pir4ato	1947	WANDAMIRA
81	MPĀWENĪMĀNA Rino	1950	WANDAMIRA
82	NYABĒNDA Misheri	1926	WANDAMIRA
83	BIZIMŪNGU Yovito	1947	GASHIRÚ
84	NSABIMĀNA Didasi	1950	GASHIRÚ
85	NZĪSABIRA Edwarudo	1956	RUGÓTI
86	BUKENÉ Samweri	1936	GASHIRÚ
87	BARĒMERWA Serejiyo	1939	GASHIRÚ
88	NŪBAHIRAMAGARÁ Remi	1942	RUGÓTI
89	BURACĀZA Furujiense	1945	WANDAMIRA
90	NDIRITĪRO Petero	1933	WANDAMIRA

91	NIYÓMVÚGO Matiyasi	1936	GASHIRÚ
92	NGWĀRIGWĀRI Yohana	1938	GASHIRÚ
93	BICACĀRI Rishari	1935	GASHIRÚ
94	NĀNKABŪNGUKA Simiyoni	1943	GASHIRÚ
95	NĪJIMBERE Ferisiyano	1941	RUGŌTI
96	NTĀHOMVŪKĪYE Dewogarasiyasi	1949	RUGŌTI
97	RIRIKUMUTĪMA Mamesi	1946	GASHIRÚ
98	BAREKUMURYĀNGO Sitanisarasi	1943	GASHIRÚ
99	BĀNKIZA Siyoni	1951	WANDAMIRA
100	SĒBINYĒNZI Ponsiyano	1937	GASHIRÚ
101	NTIBARĪZI Tiyeri	1931	WANDAMIRA
102	NYAGĀHŪNGU Berenarudo	1943	GASHIRÚ
103	MATARĀRWE Nesitori	1939	RUGŌTI
104	NGORĀGOZE Tadeyo	1936	RUGŌTI
105	MATĀMA Kevine	1927	WANDAMIRA

9.2.6. Ivyāsabwe ku bātānze inkurú

Icāsabwa ni ukó uwatānga inkurú yatégerezwa kubá afise imyáka mirōngo itāndátu kudúga, umugoré cānké umugabo. N'úwukíri mutó nawé nyéne afise inkurú zijānyé n'ívyērekeye akūbu twāramubáza.

9.2.7. Umwihwēzo w'inkurú

Túmaze kwēgeranya inkurú twārazihāye insígūro, turazíca hīrya nó hīno twísūnze ivyó dusānzwe tūzi twíze mw'ishūre máze navyó bigashigikirwa n'ívyó dusomyé mu bitabo vyānditswe n'ábātuboneye izūba. Ivyo vyōse twāgerageza kubijānisha.

IKIGABÁNE CĀ MBERE: AKARĚRÉ K'ÍTŌHŌZA : UMUTŪMBA WA MYĀVE : IGIHÚGU N'ÁBĀNTU

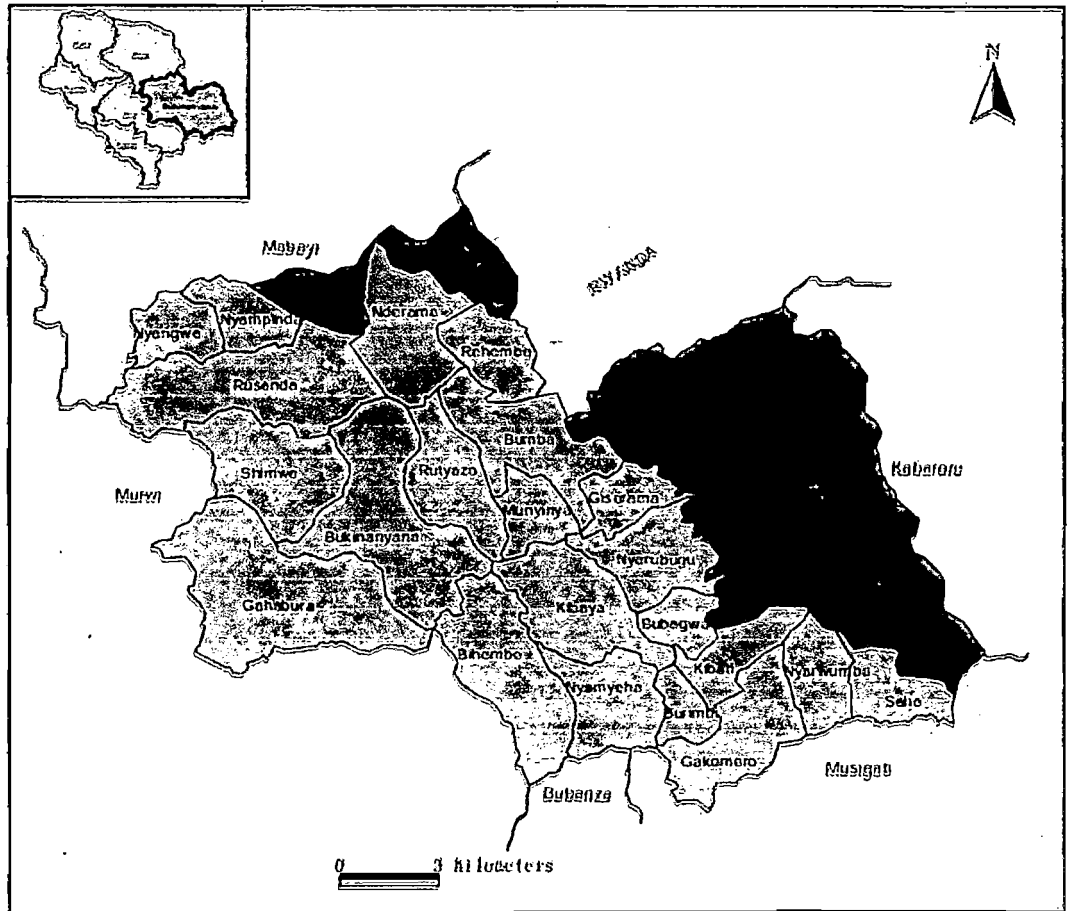
1.1. Indōnda bīhugu y'ákarĚrÉ k'ítŌhŌza

1.1.1. Imisózi ya rusāsuma

Umusózi wa Myāve aríwó kĚra wítwa « BubĚrwa » ni umwé mu misózi 30 igizé Komīne Bukínanyána mŭ ntĀrá ya Cíbitōke. Kugíra twĚrĚkane nĚzá imisózi ya rusāsuma vyābāye ngŏmbwá kó tubānzá kwĚrĚkana imisózi yose igizé Komīne Bukínanyána, eka n'ámazŏni yĚgúkira gútyo twíshimikije ikáratá y'úkūntu Komīne igabúwe, duca tubona ahó umusózi wa Myāve uherĚreye n'ímíbĚ zāwo.

Umusózi wa Myāve ukaba ugízwe n'úbucġmbiri buné arġbwó BubĚrwa, Rugŏti, Gashirú na Wandamira.

Ikáratá ya Kómīne Bukínanyána

Komine Bukinanyana iri mu majá rugúru ahashîra uburêngero bw'întârá ya Cîbitôke. Mu majá rugúru ihâna urubîbe na Komine Mabâyi n'îgihúgu c'Úrwânda. Mu majêpfó ihâna urubîbe na Komine zâ Bubânza na Músigâti zó mû ntârá ya Bubânza. Mu buseruko hari Komine Kâbarore, mu burêngero hari Komine Murwi. Harwa imvúra nyînshi ku mwâka (mm1300 gushika ku mm2000). Ubushûhe na bwó buri hagatí ya dôgeri serisiyûsi 14 na15. Iyo Kómîne ifise uburînganire bûnganá na kiromêtéro kwâdarâto 344,6. Ni ukuvúga ivyijana 21 vy'úburînganire bwöse bw'întârá ya Cîbitôke n'îvyijana 1,2 vy'úburînganire bwöse bw'îgihúgu c'Úburûndi.

Iyo Komine igizwe n'âamazone atânu, imisózi ya rusânsuma 30 n'úducîmbiri 102. Umutûmba wa Myâve uri mu buseruko bwâ Komine Bukinanyana. Mu burêngero uhâna urubîbe n'úmutûmba wa Kibaya, mu buseruko uhâna urubîbe n'îshâmba cîmezâ ryâ Kibira. Mu majá rugúru uhâna urubîbe n'úmutûmba wa Nyarubugu. Mu majá epfó nahó uhâna urubîbe n'úmutûmba wa Kibatí wo muri Zône Masângo.

Ikigâra c'âamazone, Imisózi ya rusânsuma n'úbucîmbiri vyâ Komine BUKINANYANA.

Zône	Umutûmba	Uducîmbiri
NDORA	BURÎMBII	Busîndi, Buhama na Mirwa
	KIBAYAI	Rushwâti, Kararo, Kigôti et Kabôndo
	NYAMYÊHA	Rugôti, Karamâ, Kiziba et Mwêndo
	GISERÁMA	Giserâma na GataboII
	NYARUBUGU	Rurîenzi, Kiruhûra, GataboI na Kirehe
	MYÂVE	Wandamira, Rugôti, Bukêrwa et Gashirú
	BIHÊMBE	Rêmba, Kigéra et Kanyôri
	BITÁRE	Biriba, Kinazi , Bitâre et Mubúga
MASÂNGO	MASÂNGO	Kibândé, Nyamirâmba, Gakómero
	KIBATÍ	Ruhara na Kigarama
	BURÎMBI II	Mwûngo, Karamâ
	SÊHE	Bugôndo, Rubîngo na Bugarama
	NYARWÛMBA	Bwîzá, Rugomero na Kanômbe
BÛMBA	BÛMBA	Nyakwâga, Mabuye, Rûnyami, Ntobogo, Tâmba ,Bûmba, Nyagitebeka, Nyarúramâ na Rukângo
	MUNYÎNYA	Duhâsa, Munyînya, Kagwêgwel, Kagwêgwel II
	NDERÁMA	Rusekera, Rûngobwe, Bigéri, Bujoro, Gakûngu
	BUTARA	Nyânkomo ,Gitobó, Butara
	RTYÂZO	Butegana, Nyarutovu, Rtyâzo
	RUNÊGE	Musâga, Kâbunâmba,
	RUHÊMBE	Kiguga, Gasasa, Ruhembe
GAHABÛRA	GAHABÛRA	Gicâca, Nyamutobôro, Nyarunazi
	RÂNGÎRA	Kanogó, Rângîra I, Rângîra II;
	KIBAYA I	Rutâre na Kibaya
	MURÊNGERÁ	Nyamuhândari, Busâma, Kirimpînga na Murêngerá

	MIKONI	Burînga, Mpáro na Mikoni
RUSËNDA	NYĀMPĪNDA	Masāngo, Rurīnzi na Nyāmbého
	NYĀNGWE	Bigéra, Cène na Nyāngwe
	RUSËNDA	Rusēnda, Nyabúgogó, Rusāndo, Kinanga na Nyarukeré
	SHIMWE	Shimwe, K4ōga
	KABERE	Kabere, Kiserāma

1.1.2. Inzūzi n'ibiyága

Nk'úkó twābibōnye inzūzi zó mū ntárá y'ímbo ya rúguru zōse zīzanana mu buréré bwāyo buri mu misózi. Umusózi wa Myāve nawó usānzwe urí murí ako karéré. Haca inzūzi zigereranye nka zōse zica zīsuka mu rúzi Kabúrāntwa narwó rugaca rúbāndānya rukīsuka murí Rusízi. Izo nzūzi ni : Rusāve, Gisūmo, Rugogó hamwé na Kibaya. Iruhānde y'izo nzūzi hari utugezi twīnshi tugēndá tógaburira izo nzūzi amāzi yāzo akabona kurwīra. Umusózi wa Myāve uri mu karéré gahanāmye cāne kāndi ntābiyága bihari.

1.1.3. Ibiméra ku mutūmba wa Myāve

Umutūmba wa Myāve umerakó cāne ibitērwa mbūmbarúgo nk'ibitōke, ibijūmbu, imyūmbati, ibihōnge, amateke y'āmazūngu n'āmagāndé n'ibīndi. Haramera n'ibitērwa vy'intete ivyo navyó ni ibigōri, ibiharage, ubwīshaza n'īnkōré. Haramera cāne n'imboga: irēngarēnga, imisoma, insogó z'indimano, igitika, inderāma, icāyōti, ubuserēriyá hamwé n'īpināri nāhó ubu basá nābāyihevyē. Hari n'ūbwōko bw'ibití bwīnshi: imikaratūsi, igerevēriyó, isēderi nāhó risá niryāhonye. Hari n'ūdusózi duhanāmye twēgēreye ishāmba cīmezá rya Kibira máze bigatuma hámera ubwōko bwīnshi bw'ivyātsi.

1.2. Isí yó mu Myāve

Murí rúsāngi Imbo ya rúguru yó mu misózi hari ivú ry'īnōmbe n'ivú ry'īkimata. Hari ibicé bifisé ivú rivānzé n'ūrucekéri aríko ni ható cāne.

1.3. Abāntu bó ku mutūmba wa Myāve

Umutūmba wa Myāve nōvuga kó arí ihūriro ry'ābāntu. Haba Abanyarwānda, abāje báva i Ngōzi, mu Kayānza n'í Murāmvyā. Kurí abo hīyongērakó abākāvūkire aríbó basāngwa. Uti ni ihūriro kubēra ikí?

Umutūmba wa Myāve uri kw'ibarabara ry'īkaburīmbi Rugōmbó-Kayānza. Iryo barabara rica nēzá na nēzá murí zōne ya Ndora aríhó umutūmba wa Myāve urí.

Kuva kera isokó ya Ndora yamyere irémwa n'ábó twitá Abarundi ni kuvúga abantu baje bava mu ntára kama y'Úbuyenzi tutibagiye n'Abanyarwanda bacá mu kibira bavuye mu ntára z'Úrwanda zegereye Uburundi, aha twovuga nka Nshiri. Abo Banyakayanza n'Abanyengözi có kimwe n'Abanyarwanda bazana inká bashora mw'isokó y'i Ndora. Bagurishije bacya banyuranya indyá zitaboneka iwabo nk'amateke, imyumbati, ibitoke n'ibijumbu.

Urwo rúja n'urúza bakora kuva kera rwatumye bamwe bagira igishika có kúza kugerera mu Myave bivanye n'ukuntu babona himbuka cane. Hari n'imiryango twarutse tubona y'Abazayirwa ariko ubu yaragiye ntituzi iyó yimukiye. Muri make abantu babá ku mutumba wa Myave ni Abarundi b'Imbo n'Ababo.

1.4. Ibibatunze

1.4.1. Uburimi

1.4.1.1. Ibiterwa kama vyamye birimwa Imbo

Kugira tumenyé ibiterwa kama vyamye birimwa Imbo twisunze akahise k'ivuka ry'uburimi n'ubworozi muri Afrika y'ubuseruko yose. Ku bwá MWOROHA Emile ¹², “Umwuga wó guhiga n'ukwamura wazimanganye bukubuké bitewe n'uko abantu batanguye kurima n'ukworoza”. Mu Burundi có kimwe nó mu bindi bihugu vyá Afrika y'ubuseruko baratubwira ibiterwa kama vyamye biharimwa, iyo vyazananye gushika bikwiragire mu Burundi bwose eka nó mu bindi bihugu vyá Afrika y'ubuseruko. Hari ivyazananye ku mugabane wa Aziya mu bipumbi vya kure gose: urubere, amasaka, imponda, inzuzi, intore, ibiharage, ibijumbu, ubuhonge, amataro ari yo mateke.

Hari n'ibindi vyazananye ku mugabane wa Aziya ariko bishika mu Burundi mu mpéra y'ikinjana ca cumi n'icenda, navyo ni: umuceri, imisigati, imyembe. ivyazananye ku mugabane wa Amerika mu kinjama ca cumi n'indwi navyo ni ibi: ibigori n'ubundi bwoko bw'ibiharage. Hari n'igiterwa cazananye mu Buganda naco ni Igitoke. Hari n'ibindi vyazananye n'abakoroni navyo ni Ikawa. Akagace karatwerekana ukuntu igitoke canye Imbo kuva mu mpéra y'ikinjana ca cumi n'indwi. “Igitoke gifise akamaro kanini gose, kigwiza umwimbu incuro cumi kurusha ubuhonge, ntikigoye ikorera, ugitera igihe cose ushakiye, kandi kikoroza guteka. ivyo vyose vyatumye abantu bagikunda gushika aho gikwiragira akarere k'Imbo kose.”¹³

¹² MWOROHA.E., *Histoire du Burundi. Des origines à la fin du 19e siècle*, 1987, p.88

¹³ MWOROHA.E., *Histoire du Burundi. Des origines à la fin du 19e siècle*, 1987, p.88

Dúfatiye kurí ako káhise twácīye túbona ibitërwa kāmá vyāmye bírimwa Imbo ya rúguru: ubuhōnge, ibitōke, amateke, ibijūmbu, intore, inzúzi, imyēmbē, ikawá, umuceri.

1.4.1.2. Ibitërwa vyāzanywe n'Ábarūndi b'Ímbo

Mū ntárá y'Ímbo amasaká, uburo ntivyārimwa. Vyāzanywe n'Ábanyarwānda hamwé n'ábayenzi bāje kuhagērera aríko ubu ntibikirimwa. SĚBINYĚNZI ati “ Ubu mfise imyāka 81, nakúze túrima amasaká n'úburó tūzaniwe n'Ábarūndi b'Ímbo. Aríko ubu ntā mūntu nūmwe mboná akibirima.”¹⁴ Arasúbīra ati “Ico gihe sinarí bwácé ubwēnge, aríko kuva kēra hōse amasaká bāyarima ahāntu hagumyē bāsindáguye umushike. Rēró ndībaza kó amatōngo yāze ubu udashobóra kurōnka amashāmba yó gutsíndagura, ivyo bigatuma amasaká atōkwīmbuka ni iyo mvo yatúmye báheba kuyarima.”¹⁵

1.4.1.3. Ibitërwa vyāje bíva mu Bugāndá

Igitërwa cāje kíva mu Bugāndá kāndi kirimwá cāne mu Burūndi ni igitōke. Mubisānzwe igitōke kirí mu bitërwa vyāje bíva ku mugabáne wa Aziyá aríko nticāshōtse gíshika mu Burūndi ubwonyéne. Bābānje bakirima mu Bugāndá inó mu Burūndi cāhashitse mūnyuma göse. Inó mu Burūndi hari n'úbwōko bw'igitōke bwērékana vy'úkuri kó cāzananye mu Bugānda. Hari igitōke cītwa Ikigānda kirībwá gítētse cānké cōkeje. Abífise baragikomezā, bakak4ūndika máze bakakiganamwó inzoga. Ni ubwōko bw'ígisahira.

Hari ubwōko bwīnshi bw'ibitōke: ibikāshi biganwamwó inzoga bikarībwa kāndi n'ímihwí. Igisahira kirībwa gítētse eka baranakiganamwó inzoga. Ibīndi ni ikibíra, igihagama, ikigerégere, inkíra, uruzīngi, igihonyi, urumpūngwe, ingoromoka, ntāmugōngo, imáramásēnge, ibimáraya, ibigúrube, igifūfu, n'ibīndi.

1.4.2. Ubwōrōzi

Mū ntárá kāmá y'Imbo ya rúguru barōrōra aríko ntibisheméye. Barōrōra cānecāne ibitūngwa bitōbitō nk'ímpené, ingurube, inkwāvu, imbeba z'íkizūngu, inkokón'imbāta. Barōrōra n'ámafi cānecāne mu kiyāya. Bívānye n'úkó harí amaragiro mu kiyāya baragerageza kwōrōra inká nāhó bidasheméye cāne.

¹⁴ SĚBINYĚNZI, Gashíru, itárikí 13/10/2017

¹⁵ SĚBINYĚNZI, Gashíru, itárikí 13/10/2017

1.4.3. Iyindi myūga

Iruhānde y'úkurima n'úkwōrōra hari iyindi myūga itūnzé abāntu b'Imbo. Hari umwūga w'úgucúra ahó kuva kēra eka n'ūbu uwo mwūga w'úgucúra ugikorwa. NTIBARĪZI ati “ Jēwé nakúze Dātá wānje acúra, najēwé nahāvūye ntōrana uwo mwūga nkaba ndi umucúzi akaba arí vyó bīntūnze.”¹⁶ Uwo mutāma yarāmbwīye kó kēra bācura ibikōrēsho bitāndúkānye nk'āmasúka, amacúmu, impīndu, inkōta, inshīngé, inkeru, imihoro, inyabuhoro, imbāzo, inzogera n'āmayugi. Aríko ahó abazūngu bāziye abāntu bāciye bīrukira ibihīngūriwe mu ngānda z'íkizūngu. Ni có gitumā ubu umwūga wó gucúra udasheméye cāne kubēra ivyācurwa n'iminwe vyōse ubu bikorerwa mu mahīngūriro kāndi bikāza bīsa nēza cāne kāndi bikomeye kurusha ibicúrano. Uwo mutāma yarátubwīye kó mugucúra akorēsha umuvuba, umurīnga, amakára, uruzína, ibuye ryó gucúrira kó, irtyāzo, isīnzo hamwé n'inyūndo. Umwūga wó gucúra kēra warí uhāmbāye cāne kubēra ibikōrēsho vyōse vyākorēshwa mukurāngūra imirimo itāndúkānye vyāhīngūrwa n'ābacúzi. Isúka zākorēshwa mu kurima ibīndi bikōrēsho vyāgemurwa i Bwāmi, i bugānwa hamwé n'í butwāre. Uwo mwūga wó gucúra warí ufise imiziro. NTIBARĪZI ati: “Cārazíra kó umugoré n'inkumí bīnjíra mu rugānda.”¹⁷

Umwūga wó kubāza na wó nyéne warí ukómeye aho hāmbere eka n'ūbu Ababo bēnshi barawúkora. Bārabāza inānga, ubwāto, isékuru, ivyānsi, imidáhará, intí z'amacúmu, imihini y'āmasúka, ibirīndi vy'imihoro n'īncābití, amabano y'imyāmpi, amahiri y'úguhīga, ibitēmbé vy'úkurásirakó n'ibīndi. Umwūga wó kujīsha n'ūbu uracākórwa eka kuva kēra hōse bārajīsha indumāne, ibivūmvu, ibikútso, ibiseke, inkāngara, intaro, ibitíba, ibigega hamwé n'ibirago. Bārajīsha kāndi n'íkinyāmbúga. Vyīnshi murí ivyó bikōrēsho ubu ntibikijīshwa bívānye n'úko vyāsubiriwe n'ibikōrēsho vy'íkizūngu. Umwūga wó kubūmba wó wāmye arí umwūga w'Ábatwá gushika n'ūbu. Umutwá yazūra ibūmba umutwākazi akabūmba. Bārabūmba impāngé yó gutara inzogá, inkóno arí yó nagá yó gutēka, umunóga wó kuvōma, imibīndi, ikárabo, urwāvya, umubēhé, icōtero. Izo nkóno n'ūbu zirabūmbwa kāndi zikagurwa n'ābāntu böse. Aríko uwo mwūga ubu ntusheméye cāne kukó hāje ibikōrēsho vy'íkizūngu nk'āmasafuriya yó gutēka, amasáhāni yó kurīramwó, ibidumú vyó kuvōmamwó hamwé n'ibikōmbe vyó kunywēshā amāzi.

Hari n'úmwūga wó kwēgeka inzúki. Kēra uwo mwūga warí uhāmbāye cāne. Abēgeka bābīta abavūmbi. Gushika n'ūbu uwo mwūga uracākórwa n'ābāntu batarí baké.

¹⁶ NTIBARĪZI, Wandamira, itárikí 14/10/2017

¹⁷ NTIBARĪZI, Wandamira, itárikí 14/10/2017

Kubijānye n'úruhigi kěra bārahīga aríko ubu bisa n'ívyĩbagiwe kubêra amashāmba bāyarimye yōse gútyo ibikókó birahóna ibĩndi birahūnga. Mu guhīga bākorēsha imbwá, abahīgi nabó bāba báfise ubuhiri n'ámacúmu. Ibĩndi bikókó bābitega imitégo. Bārahīga ingwe, impōngo, ingeregere, imbwēbwe, ibinyogóto, ibihĩmbi, inkwāre, inkwāvu, umukēnke, umusákanyíka, igikara, imbáka, inzóka n'ibĩndi. ivyo bikókó bimwé bābihīga kubêra vyōná imirimá ibĩndi bābihīga bārōndera inyama ibĩndi na vyó bakabirōnderakó imití. Hari n'ibĩndi bāhīga kubêra bifísé insáto z'ákamaro nk'ingwe, ifūmbēri, icūya, impōngo n'inzóbe. Kěra hāhīga Abatwá gusa aríko ubu n'ábāndi barahīga.

1.5. Imiryāngo yó mu Myāve

1.5.1. Ababo

Ku musózi wa Myāve tuhasānga imiryāngo itāndúkānye. Muri iyo miryāngo iyó twāshoboye kumenya ni:

- Abahĩnda (Abahutú)
- Abazígāba (Abahutú)
- Abavumú (Abahutú)
- Abagarānzura (Abahutú)
- Abahĩza (Abahutú)
- Abaragú (Abahutú)
- Abazibira (Abahutú)
- Abaguba (Abahutú)

1.5.2. Abarūndi b'Ímbo

Muri iyo miryāngo, hari:

- Abahĩnda (Abahutú)
- Abazígāba (Abahutú)
- Abavumú (Abahutú)
- Abagarānzura (Abahutú)
- Abahĩza (Abahutú)
- Abaragú (Abahutú)
- Abazibira (Abahutú)
- Abaguba (Abahutú)
- Abasīnga (Abahutú)

IKIGABÁNE CĀ KÁBIRI: AMATÊKA Y'ÍMIRYĀNGO YAGÉRÊREYE MU MYÂVE

Murí iki gikorwá tugerageza kumenya umuntu. Ubwāmbere umuryāngo akomōkamwó, tukōngera tukamenya n'úbwōko bwîwé. Nk'ákarorero, turashóbora kuvúga Abazígāba bó mu bwōko bw'ábahutú.

2.1. Imiryāngo y'Ábabo

2.1.1. Amōko yābo

2.1.1.1. Abāhagerēreye ubwā mbere

Murí iyo miryāngo abāhagerēreye ubwāmbere ni:

Abahīnda (Abahutú)

Abazígāba (Abahutú)

Abahānza (Abahutú)

Abaragú (Abahutú)

2.1.1.2. Abāhagerēreye ubwānyuma bāvūye mu yīndi mihīngo y'Ímbo

Mu bāvūye mu yīndi mihīngo y'Ímbo ni:

Abaguba (Abahutú)

Abazibira (Abahutú)

Abahīza (Abahutú)

Abagarānzura (Abahutú)

Abavumú (Abahutú)

2.1.1.3. Ingéne bābākīriye

Abarūndi bā kēra bāri báfise umutíma. Ntāgatíma táre bāri báfise. Uwurámutse atēmbēreye máze bukamwīrīrakó yarádōdōra ahó agezé hōse bakamwākīra, bakamuzimāna, eka bakamúrāza igihe cōse ashākiye, máze bímuvūyekó akabāndānya urugēndo. Yabá uwīmutse burūndú, bāramwākīra. Ahó ashikiye bāramwītahó bagaháva bakamuha ahó agerēra.

Ni vyó vyāshikiye abāri bāje kugerēra mu Myāve bāvūye mu yīndi mihingo y'Ímbo. Abasāngwa bārabākīye, máze kubēra amatōngo atāri bwāgé, bāratémye ishāmba, bararima máze amatōngo aca arabēgukira.

MATARÁRWE ati: “Hārakūnda kūza abāntu bāvūye i Kābaroré, sogókuru akabākīra, háheze imīsi akabāha amatōngo bakūbakamwó, ayo matōngo agaca abēgukira. Abasānzwe arí abagēenzi bīwé yabāha amatōngo atemyé, arimyé mberé arimwó indimo. Mushāsha yamwēreka ishāmba akītemera máze itōngo rikamwēgukira.”¹⁸

2.2. Imiryāngo y'Ábarūndi b'Ímbo

2.2.1. Amōko yābo

Abarūndi b'Ímbo twāsanze bāfise imiryāngo ikuríkira:

- Abahīnda (Abahutú)
- Abazígāba (Abahutú)
- Abavumú (Abahutú)
- Abagarānzura (Abahutú)
- Abahīza (Abahutú)
- Abaragú (Abahutú)
- Abazibira (Abahutú)
- Abaguba (Abahutú)
- Abasīnga (Abahutú)

2.3. Ukwīmuka nó kugerēra kw'ábarūndi b'Ímbo

2.3.1. Abāhīmukiye imbere y'ábāndi (1966-1975)

Twīsūnze kāhise k'Úburūndi, umwāka w'1966 warānzwe n'íkūrwa ry'íntwāro ya cāmi, utāngurana na Repubilika yāmbere yarí irōngōwe na MICŌMBERO Misherī inyuma yó kugenwa ngo abé umushikirangānji wā mbere w'Úburūndi n'úmugánwa NDÍZĒYE Karōri umuhungu w'úmwāmi MWĀMBUTSA, inyuma yāho atāyé ingoma yīwé yīgira i Burayá.

Hāciye imīsi mikēyá, MICŌMBERO yaciye ashíkīra igihúgu. Repubilika yā mbere iba iravūtse. Intwāro yīwé igítāngura yashíra imbere ubumwé, ibikorwá n'ámajāmbere. Icó cāri icívugo c'úmugāmbwe wīwé UPRONA.

¹⁸ MATARÁRWE, Wandamira, itárikí 13/10/2017

Ico cívugo cāhavūye kidakuríkizwa kubêra akagwi k'ābanyabururí bācīye bāshāka kwīhariza ubutégetsi, ishārí n'ínzigo bica biravyūka mu mitíma y'āba na báríya. Ivyó vyācīye bívyāra amacākubiri afatīye ku ntārā, kurí politike n'āmōko.

Mu mirōngo indwi na kábiri (1972)¹⁹ ni hó intwāzangabo mu gisirikare zimwēzimwé zifashwe mu mugōngo n'úrwaruka rw'úmugāmbwe UPRONA bīyarira mu bahutú baragāndagura. Ibitígiri bigerá kw'írāki zibiri z'ābahutú ni vyó vyāmenyēkanye kó vyāgandaguwe.

N'úbwo vyāri bimeze gútryo, abagérera bōbó ntibāhagarika bāguma bāza mu Burūndi, bagahitira mu burêré butāndúkānye hārimwó n'ākarêré k'Ímbo iki gikorwá gishimíkiyekó. Bēnshi bāje bāvūye mu Rwānda, i Ngōzi nó mu Kayānza, Murāmvyā nó muyīndi mihīngo y'Ímbo ya rúguru nka Músigāti.

2.3.2. Abāhagerēreye mū nyuma (1979-2007)

Murí ico gihe, mu 1979 hāri hābāye ihīnduka ry'úbutégetsi. Umukurú w'ígihúgu MICŌMBERO Mishēri yarí yākūwe haca hīmikwa Yohāni Batisita BAGAZA. Nawé yazānye iyīndi politike, yatūmye murí ico gihe hīmuka abāntu bēnshi báva ahó bābá bakaja ahāndi.

Iyo politike na yó yarí iyó gukūra ubugérêrwa kāndi aca abāndānya n'úmugāmbi w'úwó yarí yāsúbīriye wó guhimiriza abāntu ngo bakwīrāgire ahāntu hōse hagarāgara, baharimé, bōrōré kugíra barwānyé inzara. Ico gihe Imbo ya rúguru yarí ifise igicé kiníni kigarāgara na cānecāne mu kiyāya c'Ímbo eka nó mu misózi hārībonekeza ibibāra bigarāgara. Abāje mu gihe kirí hagatí y'úmwāka w'1966 n'1975 bararōnka amatōngo atāco batānzé, bāragābiwe.

Abāje mu gihe kirí hagatí y'úmwāka w'1979 n'2007 bōbó bāragúze. Ivyo vyāvāna n'úkó ubugérêrwa bwāri bwāhavūye. Ivyó gutānga amatōngo atāmatégeko yīsūnzwe abāndi báyīhagira vyāri vyāfuswe n'umukurú w'ígihúgu Yohāni Batisita BAGAZA.

2.3.3. Imvo zātumye bīmuka

Nk'úkó twābibōnye hējuru, abīmutse böse bāba abāmbere cānké abānyuma böse bārōndera amatōngo. Bārōndera kwāgukirwa, kurōnka ahó barimá n'āhó bōrōrera hāgútse.

2.3.4. Iyó bāvūye abāmbere

Abāje ubwāmbere bāvūye mu Bihúgu bihāná urubíbe n'Úburūndi nk'Úrwānda eka n'íntārā zāndi z'Úburūndi nka Ngōzi, Kayānza na Murāmvyā.

¹⁹ <http://w.w.w.petitfute.com/page119-burundi/guidetouristique>. Lu le 15/10/2017

2.3.5. Ingéne bāhāje

Abarūndi b'Imbo bāje mu micé ibiri:

Hari abāje kū ntwāro ya MICŌMBERO igihe yahimiriza Abarūndi murí rusāngi gukwīragira aho hōse hagarāgara, barimé, bōrōré máze umwĩmbu wīyóngēre.

Hari n'ábāje kurí BAGAZA igihe yakūra ubugerērwa, máze baca bihūtira kūza kugura amatōngo Imbo.

2.3.6. Ingéne bāhagēnda

N'āhó ubu tuboná kwīyunguruza vyōrōshe, kēra vyāri bigōye cāne gōse. GUMUZANÉ ati « Jēwé navūye mu Rwānda mu karēre kā Nshīri njé kurōndera itōngo mu Burūndi kubēra hamerá cāne. Nahāje n'āmaguru, ntāmbuka ikibira hāma ndashika i Bukínanyāna. Ntāmódoká zāri zihari twātegerezwa kuhagēnda n'āmaguru. »²⁰ NYAMUYĀRWA nawé ati « Jēwé navūye mū ntārā ya Kayānza murí Komīne ya Gahōmbo, najé bukēbuké, narāye mū nzira imisi ibiri uburuhiro ndashika aha i Bukínanyāna. »²¹

Kubēra atāburyó bwó kwīyunguruza bwāri búhari abāza bōse bāhagēnda n'āmaguru.

2.3.7. Ingéne abasāngwa bābākīriye

Aho kēra hahisé Abarāndi murí rusāngi bārakūndana ahó bwījé umūntu agéze nihó yasāba indāro. Uwūje akúgana wamwākīrana umutíma mwīza. NYABĚNDA ati “Abāje kugerēra ngāha bōse twārabākīriye máze turabēreka ahó babá. Amashāmba yarí agīhari bārayatēmye máze bararōnka ahó búbāka n'āhó barimá. Ntítwārāba iyó aturūtse, twārira kubóna kó arí umūntu, bōse twābafata có kimwé.”²²

2.3.8. Ingéne bārōnse amatōngo

Nk'úko duhejéje kubíbona hējuru Abarūndi b'Imbo bāgerēreye Imbo ku mutūmba wa Myāve bārōnse amatōngo kubiri. Hari abāguze n'ábāndi bāgabiwe. Abāje kurí MICOMBERO bāragabiwe mugihe abāje kurí BAGAZA bāguze kubēra ubugerērwa bwāri bwāfuswe.

²⁰ GUMUZANÉ, Wandamira, itárikí 14/10/2017

²¹ NYAMUYĀRWA, Wandamira, itárikí 14/10/2017

²² NYABENDA, Rugóti itariki 9/10/2017

IKIGABÁNE CĀ GÁTATU: UKUGERERANYA IMICÓ N'ÍMIGĒNZO KĀMÁ Y'ÁBABA N'ÁBARŪNDI B'ÍMBO

3.1. Imiziro

Ni ibĩntu imiryāngo yagēndereje isānga ntibiyēra ica ibigira indahiro kǎndi uwo muryāngo utarēnga kó. Bāba Abarūndi b'Ímbo cānké Ababo böse barafise ivyó bāziririza. Hari imiziro yihárijwe n'Ábabo nk'úkó hari n'íyĩndi yihárijwe n'Ábarūndi b'Ímbo. Aríko hari imiziro dusāngá báhūriyekó. Ababo ntibarēngá irēmba bārikó bárya umuhwí bakūyé ahāntu bashāka kugana inzogá y'íbitōke. Bavugakó vyāca bítika. Ababo ntibĩnjira mū nzu z'ābahūngu n'ābakōbwa bābo. Abarūndi b'Ímbo ntibārya ibijūmbu bābitonoye ngo uba ucāmbuye kǎndi ngo uba usūzuguye uwabírime bigatuma adásubira kurima ngo yĩmbúre. Imbo ntā mugoré yūrirá kū nzu kǎndi ntavugá ijāmba ngo aba aséma umuryāngo. Mu muryāngo w'Ábahĩnda ntibārya ibirayá ngo ni amahenéhene. Ntibārya inyama z'ĩmpené kiretse iz'ĩntāma.

Ikigara

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Ntibārēnga irēmba bāfise umuhwí bātōyé ahāntu bāriko bāgana inzogá ngo vyōca bítika. Aríko ubu barahārēnga. - Ntibĩnjira mū nzu z'ābāna bābo. N'ūbu ntibazĩnjiramwo. - Ntā mugoré yūrirá kū nzu cānké ngo avugé ijāmba ngo ni agaséma. Ubu barazūrirakó. - Abó mu muryāngo w'Ábahĩnda ntibārya amatúgu n'ibirayá ngo ni amahenéhene. Ubu barabírya. - Ntibārōngora abakōbwa b'Ábarūnd b'Ímboi ngo barigānza mu rugó. Ubu barabarōngora. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ntibārya ikijūmbu bāgitonoye ngo bāba bācāmbuye kǎndi ngo bāba bāgaye uwabírime bigatuma atazōsubira kwĩmbura. Ubu barabítonora. - Ntibĩnjira mū nzu z'ābāna bābo. N'ūbu ntibazĩnjira. - Ntibārya ifi ngo ni ibisigo vyó mu mazi. Ubu barazírya.

3.2. Ibimazi

Ikimazi ni igiterékérwa c'umuryāngo kikaba ari naco cākīngira umuryāngo máze ukacíhekakó kandi ukakigēndakó. NDŪWĪMĀNA ati « Ibimazi ni ibiterékérwa cānké ibihēko abasāngiye umuryāngo bāshira ahāntu, bakabibāndirwakó, kugira bizōbakīngire imizimu y'ābakurambere. Bārbisēnga ngo bizōbakīngire kugira imizimu ntizōgarúke kubagirira nābí. »²³

BAPFUBUSÁ nawé ati « Ibimazi vyāri ibīntu bābāza mu bití bakabítobora, bakabishiramwó urunyuzi rw'imihivú máze bakavyāmbara mw'izosi bakavyīta ibimazi vyābo. Abāndi na bó bāmbaza intāngo cānké intāma y'ūmwēru.»²⁴

Tumaze kwihwēza nēzá, twāsānze ibimazi ari ibīntu bāterekēra, bakabāndīsha kugira bibakīngire imizimu. Hari intāma y'ūmwēru, intāngo, intébe ya bigōmbo, umudēnde, agahoro, agacúmu, inzogera. Hari n'ābāgira ibimazi vy'ābāntu : amahāsa abāntu bēnshi bārayatīnya, eka mberé barayīsēmba kubēra bāvuga kó ahūmá, urámutse uyácumuyekó warāgira ingōrane nyīnshi. Bēnshi rēro bāyagira ikimazi cābo.

Ikigāra

Ababo	Abarūndi b'Imbo
Ibimazi vyābo vyāri : <ul style="list-style-type: none"> - Intāma y'ūmwēro - Intāngo - Intébe ya bigōmbo - Umudēnde - Agahoro - Agacúmu - Inzogera - Amahāsa Ubu ntā bimazi bafisé	Ibimazi vyābo vyāri : <ul style="list-style-type: none"> - Intāma y'ūmwēro - Intāngo - Intébe ya bigōmbo - Umudēnde - Agahoro - Agacúmu - Inzogera - Amāhasa Ubu ntā bimazi bafisé

²³ NDŪWĪMĀNA, Bubērwā, itārikí 12/10/2017

²⁴ BAPFUBUSA, Bubērwā, itārikí 2/10/2017

3.3. Guhána abageni

Këra Ababo b̄aratinya guhána abageni n'Ábaründib'Ímbo. B̄avuga ngo uzánye umugoré w'í Ngōzi c̄ánké wó mu Kayānza uba w̄ikwēgeye akarāambaraye. Ngo barīgānza gōse mu rugó, ngo baratānga inzivya (ibihúriko). MATÁMA ati « Abagoré bavá i Ngōzi baratīnyitse, kēnsi ababáfise ntibīgéra b̄ahūza mu rugó, bashāka gutégeka abagabo b̄abo.»²⁵

NGORÁGOZE nawé ati « Abaründib'Ímbo baragōye, umugoré yāmaze gushika mū nzu ntāco ubá ukímukāngīsha, ushāké ukubíte gúte ntāco bimuhīndura. Twābīta b̄a wanzánye kubēra icó umubwīye cōse yakúbwīra ati : Wanzánye umbóna.»²⁶ Abaründi b'Ímbo b̄obo ntākibázo b̄ari b̄áfise. B̄arashīma kuja kurōngorwa Imbo.

Ikigára

Ababo	Abaründi b'Ímbo
-Këra b̄aratinya kurōngora Abaründi b'Ímbo ngo batānga ibihúriko - Ubu bamwēbamwé barabarōngora. Abāndi barabīnūba	- Ntibigeze b̄atinya Ababo - N'ūbu nikó bimezé

3.4. Ibibānza vyūbáhwa

Kuva këra na r̄indi Abaründi murí rusāngi b̄amye b̄áfise ahāntu b̄ubáha bakōngera bakahūbahiriza. Ababo n'Ábaründib'Ímbo b̄öse h̄ari ibibānza b̄ubaha. NGORÁGOZE ati: « Jēwé nakúze b̄ambuza gukāndagira uruhafú, ahāntu hashīngúye umūntu naráhasónera.»²⁷

Ahāntu hatēyé igití c'úmuvumú c̄ánké c'úmurīnzi nahó nyéne h̄arūbahwa. Bavuga kó c̄ari ikimenyētso c'úkó h̄áfubwe umukurambere k̄andi b̄ahīta ku kigabiro c̄iwé. Ahāntu umwāmi, umugánwa c̄ánké umuzūngu yabá h̄aba h̄ubashwe, si uwó arí wé wēse yajáyó. Imvá y'úmūntu n'ūbu iracūbahirizwa c̄ane gōse.

²⁵ MATÁMA, Wandamira, itárikí 13/10/2017

²⁶ NGORÁGOZE, Rugóti, itárikí 12/10/2017

²⁷ NGORÁGOZE, Rugóti, itárikí 12/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarundi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bārūbaha imvá y'úmuntu. N'ūbu barayūbaha - Bārūbaha ahāntu hatēyé ígítí c'úmurīnzi cānké c'úmuvumūvumu ngo ni ikigabiro c'úmukurambere. Ubu ntibahūbaha. - Bārūbaha i Bwāmi, i Butwāre, i Bugánwa eka n'áhāba umuzūngu 	<ul style="list-style-type: none"> - Bārūbaha imvá y'úmuntu. N'ūbu barayūbaha - Bārūbaha ahāntu hatēyé ígítí c'úmurīnzi cānké c'úmuvumūvumu ngo ni ikigabiro c'úmukurambere. Ubu ntibahūbaha. - Bārūbaha i Bwāmi, i Butwāre, i Bugánwa eka n'áhāba umuzūngu

3.5. Inyambaro

Ababo n'Ábarundib'Imbo böse bāmbara impūzu z'íbití imbere y'úmūzo w'ábazūngu. Zāri impūzu zākomwa mu gítí c'úmumāndá n'úmuhoróro. NTAHOKAJÁ ati: « Impūzu z'íkirūndi zāva mu mimāndá n'ímihoróro. Bārōmora irabura, bakaríharura n'ímbugitá, bagashira ku mukómero bagakóma n'ímāngu, hānyuma bagakānya bakānikira. Icāna rímaze kwūma bakaja kuríziga mu rushānga mumwōnga ikamarayó nk'ímīsi ibiri cānké itatu kugíra ngo izigé nēzá, hānyuma bakarōngorora. Bagasúbīra bakānikira, bagafatīsha, bakanyuka, bagakóma mū mpānde zōse kugíra yāgúke, bakanyuka gushika impūzu inogé. Barahéza bagafáta ibiremo bakabítēranya, bakabarīra n'úmurusurusu w'úmushīngano basūsūra ku gisurú. Impūzu bakayiha ubuyōnga bátabura mu mutwé w'íkiremo.»²⁸

Umugabo yāmbara ipfūndo ririkó ubuyōnga, akarēnzakó umutamana. Ipfūndo n'úmutamana ntivyāambarirwa uruhānde rumwé. Bāranyúranya imwé ku rutúgu iyīndi ku rūndi. Umugoré nawé nyéne yāmbara ipfūndo n'úmutamana. Abāna bāgēnda bāri ukó Imāna yabáremye. Mugupfūndika igikwēmu c'úmugabo, bāramupīma mu bitúgu kugíra ntīmuroke. Umutamana w'úmugoré bārawushírakó ubuyōnga n'urukēkezo. Abakōbwa bāmbara ubuyōnga n'ágahūzu gatōya mūsí. Abagoré bārāmbara kāndi umukényero hagatí n'úbuyōnga hamwé n'úmutamana utagirá imihivú. Mu gikiríza bāmbara ubuhēmbē butukúra buvānzé n'úbwēra bakāmbara amapfūndo abiri n'íbirézi. Abagabo bārāmbara kāndi insāto z'íbigōkó nk'íngwe, icūya, imfyisí n'íntāma. Abagoré bāzihēkamwó abāna. Abazūngu bāmaze kūza, abagabo bāmbara utubutura n'údushāti cānké udupīra. Abagoré bāmbara imvutano, abāna nabó bāmbara utubīndo.

²⁸ NTAHOKAJA.J.B., *Imigēnzo y'Íkirūndi*, Bujumbura, 1977, p. 92

Ikigára

Ababo	Abarüdi b'Imbo
<p>Këra bãmbara impüzu z'ibití:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Abagabo bãmbara ipfũndo bakarēnzakó umutamana urikó ubuyōnga; ipfũndo ryágira imihivú yâryo, umutamana imihivú yâwo. - Abagoré bãmbara umukényero hagatí, ubuyōnga n'úmutamana utagirá imihivú - Abâna bågēnda ukó Imâna yabáremye. - Abagabo bãrãmbara insâto z'ibikókó nk'ingwe, icüya, imfyisi n'intâma. Abagoré bãzihēkamwó abâna. <p>Abazüngu bãmaze kûza:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Abagabo bãmbara utubutura, udushāti hamwé n'údupira. Bãrãmbara utugöti hamwé n'úturâto bita udutântüfure - Abagoré bãmbara imvutano n'ámaguturiyá. - Abâna bãmbara utubîndo <p>Ubu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Abagabo, abagoré n'ábâna böse bãmbara impüzu zitândúkãnye zãkorewe mu mahîngüriro. 	<p>Këra bãmbara impüzu z'ibití:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Abagabo bãmbara ipfũndo bakarēnzakó umutamana urikó ubuyōnga; ipfũndo ryágira imihivú yâryo, umutamana imihivú yâwo. - Abagoré bãmbara umukényero hagatí, ubuyōnga n'úmutamana utagirá imihivú - Abâna bågēnda ukó Imâna yabáremye. - Abagabo bãrãmbara insâto z'ibikókó nk'ingwe, icüya, imfyisi n'intâma. Abagoré bãzihēkamwó abâna. <p>Abazüngu bãmaze kûza:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Abagabo bãmbara utubutura, udushāti hamwé n'údupira. Bãrãmbara utugöti hamwé n'úturâto bita udutântüfure - Abagoré bãmbara imvutano n'ámaguturiyá. - Abâna bãmbara utubîndo <p>Ubu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Abagabo, abagoré n'ábâna böse bãmbara impüzu zitândúkãnye zãkorewe mu mahîngüriro - Gushika uyu müsi harí abarüdi b'Imbo bagihéká abâna mü nsâto z'intâma - Ikîndi n'ükó abagoré bájé vubá Imbo bãmbara amadiyorëni ariko abahásãnzwe ntãzo bãmbára.

3.6. Uguhárika

Uguhárika vyámye bíkorwa nâhóbitákorwa na böse. Ababo barakûnda guhárika. NYAGÁHÜNGU ati: “Këra indyá zíkiri nyînshi guhárika nticári ikibázo, twábibonamwó inyungú amatōngo yari yâgutse, twâtegerezwa kurōndera abâna cānecāné abahüngu bó kuyábamwó”²⁹. Abarüнди b’Ímbo bóbó ntibáharika. Murí maké Ababo kuva këra eka n’ûbu barahárika cāne. Abarüнди b’Ímbo nâhó baharika si cāne.

Ikigára

Ababo	Abarüнди b’Ímbo
- Kuva këra gushika n’ûbu barahárika cāne. Babigira nk’úmuğēnzo kubêra ngo barafise ivyó babagabúrira	- Këra ntibáharika. Ubu ahó bagerêreye Imbo hari abahárika

3.7. Ukwíta amazína

Intárá y’Ímbo yarúguru ni akarêré gaháná urububibe n’íbihúgu bibiri Urwānda na Repubulika iharánira Intwāro Rúsāngi ya Kōngo. Nicó gitumá Ababo tubasāngana amazína mēnshi atari ayó ikirüнди.

Akarorero : Amani, Faída, Rafiki, Mwajuma, Mwasiti, Sadiki, Riziki, Halimasi, Mawazo, Juma, Mateso n’áyāndi...

Amazína yāmûka mu Rwānda arafise agacémuka- kiyóngēra kó akāndi gacé. Agacé kiyóngēra kó kaba kêrekana izína ry’ínká cānké ry’úmwāmi yîgeze gutwāra Urwānda.

Akarorero : Mukákigeri, Mukábucāna, Mukāndóri, Mukāmusóni, Mukāruvuyo.

Hari n’áyāndi atāngúrwa n’agacé ina- ; agacé kiyóngērakó kēnshi ní izína risānzwé ry’úmuntu cānké ry’ínká.

Akarorero : Inányāmbó, Inángagi, Inányāti,

Hari n’áyāndi mazína atāngúrwa n’agacé sê- kiyóngēra kó akāndi gacé. Ako gacé kerekana izína risānzwé.

²⁹ NYAGÁHÜNGU, Gashíru, itárikí 10/10/2017

Akarorero : Sêbinyenzi, Sêmwizá, Sêmariza, Sêmasaká, Sêmwizá,

Ayandi mazina bayatōra bafatiye ku kuntu umuryāngo ubāyéhó. Nk'umuryāngo ukenyé bārīta ba NZŌKIRANTÉVYE, uwānkana n'ābāndi (NTĀHOMVŪKÍYE), ukuntu yagōranye mukuvūka (NGŌWENŪBUSÁ), cānké abarī imbere yīwé bārapfūye (NTĀHOMVŪKÍYE).

Hari n'āyāndi mazina arorá kū ntāmbara (NGWĀNO, NKAZAMYĀMPI, BUSHĀRÁ). Hari amazina kāndi yerékana igihe twāva mū ntwāro y'ágacinyizo (BURĪKŪKÍYE).

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Abagoré bafise amazina atāngúrwa n'agacé « muka- na ina- » - Abagabo cānké abagoré barafise amazina y'ígiswāhilí - Abagabo bārītwa amazina arorá kū ntāmbara - Abagabo cānké abagoré bārītwa amazina yērékana ukuntu umuryāngo wābo umezé, ukuntu yagōranye mukuvūka, ukuntu abimbere yīwé bāpfūye - Abagabo bārītwa amazina yērékana ibihe bikomākomeyé vyārānze kāhise k'Uburūndi. - N'ūbu ayo mazina barayīta abāna bābo 	<ul style="list-style-type: none"> - Abagoré bafise amazina atāngúrwa n'agacé « muka- na ina- » - Abagabo cānké abagoré barafise amazina y'ígiswāhilí - Abagabo bārītwa amazina arorá kū ntāmbara - Abagabo cānké abagoré bārītwa amazina yērékana ukuntu umuryāngo wābo umezé, ukuntu yagōranye mukuvūka, ukuntu abimbere yīwé bāpfūye - Abagabo bārītwa amazina yērékana ibihe bikomākomeyé vyārānze kāhise k'Uburūndi. - N'ūbu ayo mazina barayīta abāna bābo

3.8. Umugēzo wó kwōtsa

Umugēzo wó kwōtsa bwāri bumwé mu buhinga abarūndimurí rusāngi bākorēsha mukuvūra indwāra y'inyōnko kugira umurwāyi umuriro ugabānuka eka areké nó kuméneka umutwé. Bāvyīta kurāba imyōtso.

BAPFUBUSA ati: “Umuntu afāshwe n'inyōnko, bāramwōtsa. Bāfata urujo ruríkó amakāra, bakakīra uruhīndu rukwikīye mu kirīndi c'ígiti. Uruhīndu rúmaze gushūha rúsigaye rúsa n'úrubeyá, bararwākīra bakadomagura ku mubiri máze umuriro ukagabanuka”³⁰. Ukwōtsa vyākorwa n'ūwó arí wé wēse atīnyūtse.

³⁰ BAPFUBUSA, Bubērwa, itárikí 2/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bārabarába imyōtso iyó barwāyé inyōnko, iyó bamenéka umutwé - Ubu bārabihévyé, bīvūza kwā mugānga. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ntāvvyo bākora - Bākorēsha iyīndi mití (ivyātsi) iyó bashāká kuvūra inyōnko.

3.9. Kunyinyuza ari kwó gusátuza amēnyo

Ababo n'Ábarūndi böse bāraninyuza amēnyo. Ivyo na vyó vyāri bífise insígūro. NDŪWĪMĀNA ati: “Kunyinyuza amēnyo vyāgira abakōbwa n'ábahūngu. Bānyinyuza kugíra babé bēzá, ababábona baboné kó bafisé amēnyo mēzá. Kwāri ugushariza amēnyo. Bavuga kó uwanyinyuje yabá afise umutíma wó gutānga. Uwufise inyinyi arámutse atwēnze, yarágerageza akērekana yó gusa. Bāvūyita kuzítsura cānké ukwērekana muzitsa.”³¹

Mu kunyinyura bāfata akabígítá gakaríshe n'ákabuye k'ísáre bakadōda kūmpéra hēgéreye isāngo ry'ámēnyo abiri y'ímberere. Iryīnyo rimwé ryōse rikavakó akamānyu, máze hagasigara umwānya hagatí yāyo mēnyo.

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Abahūngu n'ábakōbwa böse bāraninyuza - Abahīnga b'ámēnyo nibó bānyinyura - Ubu böse bārabihévyé 	<ul style="list-style-type: none"> - Abahūngu n'ábakōbwa böse bāraninyuza - Abahīnga b'ámēnyo nibó bānyinyura - Ubu böse bārabihévyé

3.10. Imyūga ibatūnze

3.10.1. Uburimyi

3.10.1.1. Ivyó barimá

Umwūga wó kurima wāmye aríwó utūnzé cāne Abarūndi murí rusāngi. Iyīndi myūga yazá yīyongēra kó. Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo böse bāraríma kāndi n'ūbu bararíma imbúto zitāndúkānye. Hari imbúto Abarūndi b'Ímbo bāzanye Imbo ari zó amasaká, uburó vyāhora bírimwa ubu vyāribagiwe.

³¹ NDUWIMANA, Bubērwa, itárikí 12/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bārīma imbúto nyĩnshi: ibitōke, amateke, ibijũmbu, ubuhōnge, ímyēmbē, ímísígātí, íbígōrí, ínzází, intore, Amasaká, uburó, impōnda. - Ubu amasaká n'uburo ntibikirimwa 	<ul style="list-style-type: none"> - Bārīma imbúto nyĩnshi: ibitōke, amateke, ibijũmbu, ubuhōnge, ímyēmbē, ímísígātí, íbígōrí, ínzází, intore, Amasaká, uburó, impōnda. - Ubu amasaká n'uburo ntibikirimwa

3.10.1.2. Ubuħinga bwó kurima

Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo böse bararima aríko bamwēbamwé barafise ubuħinga bīsāngije. Ababo baratúrira ivyātsi mū ndimo bazūye mu kuzimú nk'úrŵiri. Ivyó bātemyé babishira inyuma bakabikorēsha mugukóra umukíko. Umukíko nawó ufasha mu gukīnga inkúkūrā. Baracá imikōbeko kāndi bagatēra ivyātsi bizibira inkúkūrā. Bēnshi ntāmŵavu bashirámwó kubēra hamerá. Abarūndi b'Ímbo bōbo barashíramwó intabíre. Iyo ntabíre ni iy'íkizūngu cānké y'íkirūndi. Kāndi nahó nyéne bāracá imikōbeko. Ntibigeze báheba intabíre, barayíshiramwó máze bakīmbura cāne.

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bāratúrira ivyātsi (ibitōrerwa) nk'úrŵiri bāzūyé mu kurirma - Bārakóra ímikíko írwānyá inkúkūrā. - Bāracá imikōbeko kāndi bāratēra ivyātsi bikīngá inkúkūrā - Ntā ntabíre bāshiramwó kubēra hamerá - Ubu bamwēbamwé barayíshiramwó 	<ul style="list-style-type: none"> - Bārashiramwó intabíre - ivyātsi bibí (urŵiri) bārabítúrira - Bāracá imikōbeko - Bāratēra ivyātsi bikīngá inkúkūrā cānké bagakóra imikíko mu vyātsi vyātemwe - N'ūbu barashíramwó intabíre

3.10.1.3. Ingéne bārya ivyó bārimye

Ababo ni abāntu bafisé amēru. Barakūnda umutsíma cāne, bakawukoza inyama kēnshi. Imyūmbati itētse ntibāyikūnda aríko bāyifungura umutsíma gushika n'ūbu. Ibijũmbu, amateke, ivyo barabírya aríko babírya bíharuye. Ibiharáge barabífungura aríko si cāne. Ivyo vyōse bābitēka mū nagá (inkóno y'íkirūndi ibūmbwé mw'íbūmba, amasafuriyá ntiyarí bwāzé).

Abarūndi b'Ímbobākūnda amateke, ibijũmbu n'ímyūmbati. Ibijũmbu n'amateke bābírya amagānda (bídarhúye) aríko ubu barabíharura.

Umutsíma w'ibigôri nawó nyéne barawúkúnda cāne bakawukoza kēnsi ibiharage. Muri maké bakúnda imfūngurwa ntāngangúvu. Bābirira böse ku mibēhé ibūmbwé mwībūmba

Ikgára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bākūnda umutsíma w'imyūmbati cāne n'ūbu barawúkúnda - Bātēka mū nagá bakarīra mu mibēhé - Imfūngurwa ntāngangúvu bazi fūngura ziharuye kāndi zikarānze - Baziteka mu nagá cānké mu masafuriya y'íkizūngu. 	<ul style="list-style-type: none"> - Bākūnda umutsíma w'ibigôri n'ūbu barawúkúnda - Bābitēka mū nagá, bakabirīra mu mibēhé. Ubu babirīra mu masáhāni. - Bābirya amagānda (amateke, ibijūmbu). Imyūmbati bārayitēka ntibāyirya umutsíma. - Ubu barabiharura

3.10.2. Ubwôrôzi

Ubwôrôzi na bwó nyéne ni umwé mu nyūga yatūnze Abarūndi muri rusāngi kuva kēra na rīndi. Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo böse bārôrôra. Ababo barôrôra inká cānecāne mu kiyāya, muri imbo yó mu misózi barôrôra ibitūngwa bitôbitó nk'impené, ingurube, intāma, inkwāvu; inkokó, imbeba z'íkizūngu. Kēra bārôrôra ubuyābu, imbwá aríko ubu ntibavyôrôra. Inká kēra bārazishórerera zikaja kurīsha mu mashāmba. Ubu bazigaburirira mu ruhōngore. Abarūndi b'Ímbo barôrôra ibitūngwa bitôbitó: impené, intāma, ingururube, inkwāvu, inkokó n'imbeba z'íkizūngu. Ivyo vyôse vyôrorerwa mu ruhōngore cānké mū nzu.

Ikgára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Barôrôra inká, impené, intāma, inkwāvu, inkokó, imbeba z'íkizūngu - Bavyôrorerera mū nzu cānké mū mpōngore 	<ul style="list-style-type: none"> - Barôrôra vyôse aríko inká ntibazôrôra bihāgije - Ibīndi bitūngwa bavyôrorerera mū mpōngore

3.10.3. Uburóvyi

Abarūndi b'Ímbo ntibarobá. Kíretse kó atabiyāga biriyó, basānzwe bādakūndá inyama göse. Ntā mēru bafisé. Imbo bararóba mū nzūzi zinini nka Gitēnge, Kabúrāntwa.

Hari n'ibiziba bitegá, bikūzuzwa n'āmāzi asēsá avūye muri Rusizi. ivyo biziba barabirobamwó, birimwó ifi nyīnshi zítwá “ingegé” hamwé n'“isōmvyi”. Barafise uburyó bwīnshi bwó kuróba. Hari abakórēsha umugano, igerá cānké ubutobero.

“Umugano bawujisha nk’ágatí k’ínzúki bagashiramwó ivyātsi cānké utugegéne tw’imyūmbati. Ifi zāshikíra bino ziboná zikírōngēra zikūzura. Umugano wabá ufáshwé n’úmugozí upfūndítse ku rumāmbó rugumyé bāshīnzé kū nkōmbe. Bákiriye bakūmva umugano urémēreye bāmenya kó watāshwé, akēgura akíkorera cānké akazitūngīra ku gití akōngera agasiga asúbīye gutéga. Igera bāritūngīrakó icāmbó umugozí urifashé uba uhāmbīriye ku gití asubiza hējuru arórēsha inyuma yīwé, hānyumá agasubiza mu māzi. Haza imwé imwé, agwīje agatēkera agatāha.

Ubutobero nabwó bārasékura ibití bihēndá: ntiruhunwá, imāmbūra, umukoni, umunyāre, ibiháhe n’imyōkōra aríyó mihogóhogo. Bāca bātega imitégo iyó rutēmbá rúja, būjuje bakēgura bagatāha.”³²

Ikigára

Ababo	Abarūndi b’Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bāroba mū nzūzi nó mu biziba - Bārobēsha umugano, igera n’úbutobero - Ubu bararóba kāndi ubwo buryó bwōse barabúkorēsha 	<ul style="list-style-type: none"> - ntibarobá

3.10.4. Uruhīgi

Uruhīgi kuva kēra rwāmye rúkorwa, ukaba wári umwé mu myūga itūnzé Abarūndi muri rusāngi. Ababo n’Ábarūndi b’Ímbo böse bārahīga. Aríko ubu uwo mwūga usa n’úwībagiwe, abagíhīga n’ūbu ni Abatwá nabó nyéne si cāne.

NTAHOKAJÁ aratúbwīra ukó vyāgēnda: “Umugabo búca ajá guhīga ntarārá ku buriri. Bārāra básēzeranye bakabirāza ku mutíma. Arāye ku buriri ngo agiré icó akorá bwāracá ngo ajé guhīga, aha búbúye bātāngira ku gíkurikira kigaca kízimāngana ngo batéré bagatēra wé, bikava kw’īsāngānya yarārānye.

Cārazíra búbúye igikōkó kukívuga izína: icūya bāvuga ngo ni amāzi, igihīmbi ngo ni umusihiri, urukwāvu, ingwe, impōngo n’íbīndi bāvūyīta inyamāswa, bābivuze amazína bica vyōmba bikanyika”³³

³² NTAHOKAJÁ.J.B., *Imigēnzo y’í Kirūndi*, 1976, pp. 97-98

³³ NTAHOKAJÁ.J.B., *Imigēnzo y’íkirūndi*, 1976, p.100

MATARÁGWE ati: “Jēwé nakúze dātá ahîga, máze gukúra twărăjâna arîko ubu ntāvyo nkikorá. Twähēngēra hárya mū nyōmvyi ivyātsi bikanyé kândi bigifise urume, tukavyûra imbwá máze zikaja imbere. Ico kime nicó cātuma imbwá zûmva ubwâku máze zigakúrikira ahó cācīyé gushika zigishikiye.”³⁴

Muguhîga bāhīgīsha imbwá, ubuhiriri, amacúmu, ibîndi bābitegēsha imitégo. Hāri ibikôkó bāhīgīsha amacúmu nk’ingwe, impōngo, ingerégere, imbwēbwe, ibinyogóto, ibihîmbi kubêra bihāmbāra. Inkwāre, inkwāvu, umusakanyika, igikara, imbaka, inzoka, ivyo babihigisha ubuhiri. Ingwe, imbaka, ikinyogóto, ifukú bārabitégēsha kândi imitégo. NTĀNYUNGÚ ati: “Ibikôkó vyāhīgwa kûmvo zitāndúkānye: bimwé bābihîga kubêra vyībá, ibîndi kubêra birībwá cānké bifisé insāto z’ákamaro.”³⁵

Ikigára

Ababo	Abarūndi b’Īmbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bārahîga ibikôkó bitāndúkānye. Bābihîga kû mvo zitāndúkānye: kugíra babiryé, kubêra vyībá cānké bifisé insāto z’ákamaro - Ubu bārabihévyé kiretse Abatwá nabónyéne si cāne 	<ul style="list-style-type: none"> - Bārahîga ibikôkó bitāndúkānye. Bābihîga kû mvo zitāndúkānye: kugíra babiryé, kubêra vyībá cānké bifisé insāto z’ákamaro - Ubu bārabihévyé kiretse Abatwá nabónyéne si cāne

3.10.5. Gutûngānya ahó babá

Hāba ubu cānké kēra gutûngānya nēza ahó umūntu abá cāri igikorwá cītwararikwa n’úwó ari wé wēse. Ivyo navyó vyērekeye ukwūbaka inzu n’úrugó. Mu Burūndi inzu yó kubāmwó n’úmuzīngi ubá uyíkīkūje vyōse bāvuga kó ari urugó. Urugó kândi rushobora gusígūra abagize umuryāngo böse (Abavyēyi n’ābāna). Ababo kēra bāba mū nzu z’ingōndano cānké z’úmushōngé. Mu kwūbaka bātēma ibití vy’imikāritūsi cānké ubūndi bwōko bw’ibití bakabigegenānga ku rugero rūnganá, máze bakabishīnga bámera nk’ābacá umuzīngi.

Bāca báfata amashānga cānké urubīngo bagasobekeranya hagatí y’ivyo bití bishīnzé máze bakabifatanīsha imisurísuri. Bāca bākīra ivyōndo bagahóma kândi bagasiriba. Bámaze guhóma, abifise bārarēnzakó ingwá yērā abatífise nabó bāyirekeza ukó irí. Hējuru na hó bārabārāta máze bagasakāza ivyātsi (amahuba, imikēnke, ishīngé).

³⁴MATARÁGWE, Rugóti, itárikí 11/10/2017

³⁵NTĀNYUNGÚ, Bubēra, itárikí 13/10/2017

Ingōndano nazó mu kuzûbaka bãfata ibití binonótse bakabishînga mazé bakabigōnda bikamera nk'úmutégo utezwé igikôkó. Bãca bãbisobekeranya n'útundi dutí dutôdutó tunonótse.

Ivyo bíheze bagasobeka ivyãtsi kû nkíkîro y'ívyo bití bigōnzé kugíra bakîngé imbého n'îmvúra eka n'îzûba. Kênsi bãca bûbaka urugó rukîkûza iyo ngōndano.

Abazûngu bãmaze kûza ; bãrîgishije uburyó bwó kwûbaka inzu za kijãmbere arízó bitá ibãnda. Zûbakwa mu matáfãri aturiye cãnké mabisi, hêjuru bagasakãza amategura cãnké amahuba. Imbo haracîbonekeza imishôngé nãhó atarí myînsi. Ubu bûbaka inzu zã kijãmbere.

Ikigára

Ababo	Abarûndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Kéra bãba mûnzu z'íngōndano cãnké z'ímishôngé, máze bakûbaka urugó ruzikîkûza - Abazûngu bãmaze kûza bãrûbatse inzu z'ibãnda - Ubu izo nzu z'íngōndano zirîbonekeza hamwêhamwé cãnecãne mu batwá - Ubu abîfise bubakîsha amatáfãri mabisi, aturiye, ivyōndo cãnké isima - Urugó ubu barwûbaka n'ámatáfãri aturiye cãnké mabisi 	<ul style="list-style-type: none"> - Kéra bãba mûnzu z'íngōndano cãnké z'ímishôngé, máze bakûbaka urugó ruzikîkûza - Abazûngu bãmaze kûza bãrûbatse inzu z'ibãnda - Ubu izo nzu z'íngōndano zirîbonekeza hamwêhamwé cãnecãne mu batwá - Ubu abîfise bubakîsha amatáfãri mabisi, aturiye, ivyōndo cãnké isima - Urugó ubu barwûbaka n'ámatáfãri aturiye cãnké mabisi

3.11. Kumara imãnza

3.11.1. Imãnza zêrékeye kuvûka

3.11.1.1. Ukwãramira umuvyêyi nó kumusohora

3.11.1.1.a. Kwãramira nó gusohora uwavyâye umwé

Yãba umuvyêyi yavyâyé umwé cãnké amahása böse bãrabãramira. Umûsi wó gusohora umuvyêyi, umwãna yabá arí ku rutaro bãmumōye. Muri ico gihe hãba hãri abãna bẽnsi báfise urwëyo, umwãna nawé arí ku rutaro bagaca bãrumukîkiza máze bakamúgosóra.

Ivyo bíheze, abo bãna bãrabahá indyá bakaryá abakúze na bó bakabãha inzogá bakanywá. Uwavyâye umwé bãmwãramira indwi imwé gusa.

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bāramwāramira indwi imwé - Umwāna bāmushira kurutaro kändi akaba amōye ku mūsi wó kumusohora - Umwāna bāramugósōra akíkijwe n'úrweyo kändi bāmugosōrera hānzé - ivyo bíheze abakúze bāranywá, abāna bakaryá - Ubu ntibakibikurikiza 	<ul style="list-style-type: none"> - Bāmwāramira indwi imwé - Umwāna bāmugosōra akíkijwe n'ūbwōko bwīnshí bw'īndyá - ivyo bíheze abāna bāraryá, abakúze bakanywá - Ubu ntibakibikurikiza

3.11.1.1.b. Kwāramira nó gusohora uwavyāye amahása

Uwavyāye amahása bāmwāramira indwi zibiri bakavuga kó imwé arí iya Bukurú iyīndi arí iya Butōyí. NGORÁGOZE³⁶ ati: “Akívyāra bātāngura kuyávyina, imiryāngo igakórana, bakāzana indyá z'ūbwōko bwōse, bakazívānga, bakabitēka bāvuga bati ‘Muzé mwēré, mwērére Uburūndi’. Inzogá z'āmasaká, inzogá z'íbitōke zikanyōbwa. Háheze imísi 14, ab'íwābo w'úmukōbwa bakāzana imibīndi y'ínzogá hamwé n'īndyá. Izo ndyá n'ínzogá vyítwa amararí. Abó iwābo n'úmuhūngu nabó nyéne bāba bātégūye inzogá n'īndyá. Kurí uyo mūsi bāba bāshashe mu gikāri (mu rugó) ibirago, bakāzana yāmahása bakayaryāmikakó, nyina na sé wāyo mahása bāba bīcaye ku ruhānde, sé atūmbēreye Bukurú Nyina atūmbēreye Butōyí. Hāca hāza umūntu yabá yátōwe mu muryāngo w'úmuhūngu n'úmukōbwa. Umwé agaha indyá sé wāyo mahása uwūndi agaha nyina wāyo. Abíyeretsi nabó bāba bārikó baravyina bati: ‘Ni mwēré mwērére Uburūndi’. Iivyo bíheze abāri ngāho bōse bāca bīcara bagatāngura kunywá n'úkuryá. Amahása bāyāramira indwi zibiri.”

³⁶ NGORÁGOZE, Rugōti, igenekerezo ryā 12/10 /2017

Ikigára

Ababo	Abarundi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bãyāramira indwi zibiri - Umūsi wó gusohora amahása bāsasa ibirago bakaryāmikakó ayo mahása, sé na nyina wāyo báyīcaye iruhānde, sé atūmbereye Bukurú nyina nawé atūmbereye Butōyí. - Bāca bābaha indyá n'ibinyōbwa (inzogá y'amasaká cānké y'ibitōke). Bābihābwa n'āb'í wābo w'úmuhūngu n'úmukōbwa. Abīyeretsi nabó bāba bārikó baravyína - Bīheze abāri aho bōse bāranywá bakōngera bakaryá. - Ubu ntibakibikurikiza. - Hari abayásohora hácīye igihe kiníni cāne. 	<ul style="list-style-type: none"> - Bãyāramira indwi zibiri - Umūsi wó gusohora amahása bāsasa ibirago bakaryāmikakó ayo mahása, sé na nyina wāyo báyīcaye iruhānde, sé atūmbereye Bukurú nyina nawé atūmbereye Butōyí. - Bāca bābaha indyá n'ibinyōbwa (inzogá y'amasaká cānké y'ibitōke). Bābihābwa n'āb'í wābo w'úmuhūngu n'úmukōbwa. Abīyeretsi nabó bāba bārikó baravyína - Bīheze abāri aho bōse bāranywá bakōngera bakaryá. - Ubu ntibakibikurikiza. - Hari abayásohora hácīye igihe kiníni cāne. - Kēra bākorēsha inzogá y'amasaká gusa. - Ubu barakorēsha n'īy'ibitōke

3.11.2. Imānza zērēkeye gushīnga umuryāngo

3.11.2.1. Ukurēsha

Kēra hāresha sé w'úmuhūngu. Yashīma umugeni agashīma n'ītūnga. BAPFUBUSÁ ati: “Uyu mugoré wānje uboná turí kumwé si jēwé namūreheje, twāgīye gutāngura kuvúgana ndámurōngoye, nó mū nzira tūgōmba guhūra umwé yacá afāta akayira kīwé”³⁷

NTAHOKAJÁ³⁸ na wé ati: “Kēra hāresha sé w'úmuhūngu. Yashīma umugeni agashīma n'ītūnga. Umuhūngu adafisé sé yatúma séwābo. Bāramutse bāmwēmereye, sé w'úmukōbwa cānké nyina wīwé bāragēnda bakamera nk'ābahíta, bakagēndūra itōngo ryā sēnāká yarēheje, bakarāba kó atūnzé inká, básānze atázifise eka atā n'ītōngo rimerá afisé umukōbwa ntiyajáyó. Hāmbere hahisé imiryāngo mugusabana abageni yarāba ubwōko, itēká hamwé n'īndero y'í wābo w'úmuhūngu n'úmwīgeme, ubwīzá bābwītahó n'úkubāye. Umureshá ntiyabímenyēsha sé w'úmukōbwa, yabímenyēsha nyina wīwé akaba arí wé abímenyēsha umugabo wīwé.

³⁷ BAPFUBUSÁ, Bubērwa, itárikí 2/10/2017

³⁸ NTAHOKAJA J.B, *Imigenzo y'Ikirundi*, Bujumbura, 1976 , p. 26

Ívyo rēró sé na nyina b'úmwigeme bābishĩmye bārabiményēsha umureshá bakajāna inzogá n'ínkwāno³⁹

Ubu ibĩntu vyārahĩndutse, umuhũngu niwé yĩréhereza máze akamenyēsha abavyēyi hágeze kó bamukoréra urubānza.

Ikigára

Ababo	Abarũndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Kěra háresha sé w'úmuhũngu - Umuhũngu yabwĩra nyina nawé akabwĩra umugabo wĩwé - Kěra bārāba itũnga (inká, amatōngo) - Bārāba kāndi indero y'úmuryāngo w'úmuhũngu n'úmukōbwa. - Ubu umuhũngu niwé areshá abavyēyi bamufasha urubānza. Itũnga ntibarishĩra imbere cāne 	<ul style="list-style-type: none"> - Kěra háresha sé w'úmuhũngu - Umuhũngu yabwĩra nyina nawé akabwĩra umugabo wĩwé - Kěra bārāba itũnga (inká, amatōngo) - Bārāba kāndi indero y'úmuryāngo w'úmuhũngu n'úmukōbwa. - Ubu umuhũngu niwé areshá abavyēyi bamufasha urubānza. Itũnga ntibarishĩra imbere cāne

3.11.2.2. Gusaba umugeni

Hāba imbere y'úmũzo wābazũngu gushika kurí iyi sahá umugēnzo wó gukwá urakórwa NYABĒNDA⁴⁰ ati :

“Abazũngu batarāza abĩgeme bākōbwa ibĩntu bitāndúkānye, inká zākōbwa umwĩgeme iwābo bĩfise cāne, abāntu bageréranye bākwa amasúka cúmi y'ímijōjo atarākóra hāsí, umwōro nawé yakwá atānu. Hari abākwa ubuná, guhēra kũngoyi. Abatwá bākwa impené. Umutwá atũnzé yarákwá impené zitātu, umwōro nawé yarákwá zibiri cānké imwé. Hari n'ábākwa umugōnzo aríwó mũnyu w'ũbu. Abāmi bārakwá inká cúmi cānké zirēngá, abagánwa nabó nyéne bākwa inká cúmi cānké zirēngá. Abazũngu ahó bāziye, bākwa amaherá (urufarānga rumwé cānké rurēngá bívānye n'úmuryāngo w'úmukōbwa, bagaca bátānga kāndi inzogá cúmi na zibiri mu birĩngo bitāndātu kubēra batārēnza zibiri. Umũsi w'úgusaba umugeni, bārārayó bakarāra bánywa bōngera bárya. Mu mĩsi ya nōne bakwa amaherá, izo nkwāno na zó zikavāna n'úmwũmvĩkano hagatí y'ímiryāngo y'úmuhũngu n'úmukōbwa nāhó harí abavyēyi bamwēbamwé bashĩngá igicĩro c'ínkwāno bakenéye ku bĩgeme bābo.”

³⁹ NTAHOKAJÁ.J.B., *Imigēnzo y'ikĩrũndi*, Bujumbura, 1976, p.26

⁴⁰ NYABĒNDA, Rugóti, itariki 11/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarũndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Kěra bákwa amasúka, inká, ubuná, impené, imihoro, ingoyi, - Abazũngu báshitse bārakwá ifarānga rimwé cānké rirēngá riherekejwe n'inzogá cúmi na zĩbiri - Ubu bakwa amaherá mēnshi cāne ariko izonkwāno zivāna n'ũmwũmvĩkano w'ĩmiryāngo y'ũmuhũngu n'ũmukōbwa 	<ul style="list-style-type: none"> - Kěra bákwa amasúka, inká, ubuná, impené, imihoro, ingoyi, - Abazũngu báshitse bārakwá ifarānga rimwé cānké rirēngá riherekejwe n'inzogá cúmi na zĩbiri - Ubu bakwa amaherá mēnshi cāne ariko izonkwāno zivāna n'ũmwũmvĩkano w'ĩmiryāngo y'ũmuhũngu n'ũmukōbwa

3.11.2.3. Kujāna umugeni

BAPFUBUSÁ⁴¹ aratúbwira ukó vyāgēnda “Twāragēnda ku Bagánwa tukĩyandikĩsha, nka jěwé nāndikiwe kwā BARĀNYANKA ahó yabá kw'ĩ Rābīro. Tívũye kwāndikwa sé w'ũmukōbwa yacá atōra abajāna umugeni. Umugeni bāmũzana kukagórōba bakamushikana búhwĩbiye. Umugeni yashíkira kw'ĩ rēmbō akĩnjira arũkó bāzanyé inká y'ĩ rēmbō irikumwé n'ĩgisābo akabona kwĩnjira.”

NTAHOKAJÁ⁴² na wé ati: “Ubwāmbere yashíkira mũ nzu kwā sēbukwé, amáze guhábwa impũzu akabona kwĩnjira mũ nzu iwé. Bāca bátōra umũntu amucá impũzu ni ukuvúga azimwāka afyĩkĩriye akízica bagaca bāmutērerakó izĩndi, ico gihe rēró aba arōngowe, Kirānga akavumēra. Yagēnda yāmbaye impũzu z'ĩnyagitĩ zizizé n'āmarāngi y'úrushānga bakazisĩga amavúta y'inká kugĩra zigēndé ziyagagira.” Ubu vyārahĩndutse barāndikwa murĩ Komĩne bakaragana mu rushēngero kāndi umugeni bamujāna ku murāngo.

⁴¹ BAPFUBUSÁ, Bubērwa, itárikí 2/10/2017

⁴² NTAHOKAJÁ.J.B., *Imigēzo y'ĩkirũndi*, Bujumbura, 1976, p. 30

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Kéra bīyandikīsha i bugánwa - Umukōbwa bāmushikana búhwībiye ahérekejwe n'ábāntu sé wīwé yatōyé - Yagēnda yāmbaye impūzu z'inyágiti zisīzé amavúta y'ínká - Ubu barāndikwa murí Komīne bakaragana mu rushēngero kāndi umugeni bamujāna ku murāngo 	<ul style="list-style-type: none"> - Kéra bīyandikīsha i bugánwa - Umukōbwa bāmushikana búhwībiye ahérekejwe n'ábāntu sé wīwé yatōyé - Yagēnda yāmbaye impūzu z'inyágiti zisīzé amavúta y'ínká - Ubu barāndikwa murí Komīne bakaragana mu rushēngero kāndi umugeni bamujāna ku murāngo

3.11.2.4. Kwūbakira

Náhó umugēnzo wó kwūbakira utagikurikizwa, imbere y'úmūzo w'Ábazūngu warákórwa cāne. NTĀBĀNGANA⁴³ ati:

“Umuhūngu yūbaka iruhānde ya sé wīwé. Bīshitse sé w'úmuhūngu akaba yīfise yarámwūbakira inzu akamúha ibikénewe vyōse. Amáze kumwūbakira yarámuhá igisaté c'ítōngo ry'ibitōke, ikivi c'úbwātsi bwó kurima, akamúha n'ínká yó kumusohora.”

Aríko ubu vyārahīnditse umuhūngu arashóbora kwūbaka ahó ashāká hōse kāndi ubu bēnshi ni bó bīrōnderera uburyó bwó kwūbaka bwōse.

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Kéra umuhūngu yūbaka iruhānde ya sé wīwé. - Sé yarāshobora kumwūbakira akamúha itōngo n'ínká vyó kumusohora iyó yīfise. - Ubu kēnshi umuhūngu ni wé yīménya kāndi yubaka ahó ashāká 	<ul style="list-style-type: none"> - Kéra umuhūngu yūbaka iruhānde ya sé wīwé. - Sé yarāshobora kumwūbakira akamúha itōngo n'ínká vyó kumusohora iyó yīfise. - Ubu kēnshi umuhūngu ni wé yīménya kāndi yubaka ahó ashāká

⁴³ NTĀBĀNGANA, Bubērwa, igenekerezo ryā 9/10/2017

3.11.2.5. Gusohora abageni ngo bagēndé gukóra

NTĀNYUNGÚ⁴⁴ ati: “Umuhūngu n’umukōbwa bamaranye indwi, hāza umuhūngu n’umukōbwa bāfise imitsīnda y’ibitōke. Umuhūngu afāshijwe n’ūwūndi musōre bagatērura uwo mutsīnda w’igitōke bōse bāfāshe bakawutereka mu kinogó, máze bagafurira bōse bāfāshe umuhīni w’isúka. Umukōbwa nawé nyéne uko nyéne afāshijwe n’ūwūndi mwīgeme. Uyo mūsi bāca bāgorōbeza bākora iruhānde yu rugó”. Aho bāba bābasohoye ngo bagēndé gukóra.

Ikgára

Ababo	Abarūndi b’Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bāja gukóra háheze indwi - Umuhūngu n’umukōbwa bābafatīsha isúka, bakīmba íkinogó, bagatēramwó umutsīnda, máze bagafurira umuhūngu afāshe isúka n’ūwūndi muhūngu yāmufāshije, umukōbwa uko nyéne - Ubu ntāvyo bagikorá 	<ul style="list-style-type: none"> - Bāja gukóra háheze indwi - Umuhūngu n’umukōbwa bābafatīsha isúka, bakīmba íkinogó, bagatēramwó umutsīnda, máze bagafurira umuhūngu afāshe isúka n’ūwūndi muhūngu yāmufāshije, umukōbwa uko nyéne - Ubu ntāvyo bagikorá

3.11.2.6. Gushírira inkóno ku ziko abageni

CŪBWÁ⁴⁵ ati: “Inábukwé ni wé yazána inkóno, umukazāna na inábukwé bagatērura inkóno umwé wēse yāfāshe kuruhānde bagashira ku ziko akavuga ati: ‘Ndagushikirije, urērerwa mū vyó kuryá muzá gutēka n’umugabo wāwé’”. Iyo nkóno yabá irímwó indyá zibísi, zāca zígumamwó, umukazāna akazítēka. Ubu ntibigikorwa hariababáha inkóno atāndyá zirímwó aríko nahó nyéne si bōse babigirá.

⁴⁴ NTĀNYUNGÚ, Bubērwa, itáríkí 13/10/2017

⁴⁵ CŪBWÁ, Bubērwa, itáríkí 13/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Ímbo
<ul style="list-style-type: none"> - Abageni bãhãbwa inkóno na inábukwé w'úmukõbwa - Yazána inkóno irímwó indyá mbísi, umukazána agatérura afádikanije na inábukwé, máze bagatereka ku ziko. - Izondyá umukazána yacá azítēka bakazifūngura n'úmugabo wíwé - Ubu ntāvyo bakorá - Hari ababáha inkono igarágara 	<ul style="list-style-type: none"> - Abageni bãhãbwa inkóno na inábukwé w'úmukõbwa - Yazána inkóno irímwó indyá mbísi, umukazána agatérura afádikanije na inábukwé, máze bagatereka ku ziko. - Izondyá umukazána yacá azítēka bakazifūngura n'úmugabo wíwé - Ubu ntāvyo bakorá - Hari ababáha inkóno igarágara

3.11.2.7. Kugera uruhĩmbi

Uruhĩmbi kãri agasēnge bũbaka iruhãnde y'iziko máze bakakabikakó ibikórēsho vyó mu gikó (inkóno, imibêhé, imihĩmbabwēze, cãnké imishõka, n'ibĩndi). Abarūndi b'Ímbo uruhĩmbi bãrwĩta igiseráma.

CŪBWÁ⁴⁶ ati : « Umũsi bãshirira inkóno ku ziko abageni, bãca bábaha ibikórēsho vyó mu gikó vyõse. Nyina w'úmuhũngu yabá yabikoranirije ku rutaro, umukazána na inábukwé bagatérura bõse rwã rutaro rurikó ibikórēsho bagatereka ku ruhĩmbi». Aho yabá agéze uruhĩmbi. Uwo mugēnzõ ntukibahó ubu abãntu bakorēsha imēza, ububãti, ni vyó babikakó ibikórēsho vyó mu gikó. Ikĩndi ni ukó ubu abãntu badakorēsha inkóno z'ikirũndi n'úwurãmutse ayikorēsha ntayitēreka ku mēza kubēra iriko umusyĩri. Amasafuriya cãnké amasáhãni y'ikizũngu ni yó bashĩngũra ku mēzã cãnke mu kabãti. Hari n'ábasása umukéka hãsi máze bakabikakó ibikórēsho vyó mu gikó.

⁴⁶CŪBWÁ, Bubērwa, itárikí 11/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarũndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Umũsi bãshirira inkóno abageni ku ziko nihó bãgera uruhĩmbi - Nyina w'umuhũngu yafáta ibikórẽsho vyó mu gikó (inkóno, imibêhé, imihĩmbabwêze, n'ibĩndi máze akavyegeraniriza ku rutaro, afádikanije n'umukazána bagatérura bagatereka ku ruhĩmbi - Ubu ntā vyo bagikorá. Ibikórẽsho babibika ku mēzá cānké mu bubāti - Hari n'ábabísukūra bakabibika mũ nganógano - Abakórẽsha inkóno bazibika impānde y'iziko kāndi hāsí. 	<ul style="list-style-type: none"> - Umũsi bãshirira inkóno abageni ku ziko nihó bãgera uruhĩmbi - Nyina w'umuhũngu yafáta ibikórẽsho vyó mu gikó (inkóno, imibêhé, imihĩmbabwêze, n'ibĩndi máze akavyegeraniriza ku rutaro, afádikanije n'umukazána bagatérura bagatereka ku ruhĩmbi - Ubu ntā vyo bagikorá. Ibikórẽsho babibika ku mēzá cānké mu bubāti - Hari n'ábabísukūra bakabibika mũ nganógano. - Abakórẽsha inkóno bazibika impānde y'iziko kāndi hāsí.

3.11.3. Imanza zèrekeye urupfú

3.11.3.1. Gusandāba

Umũntu asandāvywe baramwēgeranya bakamuhwāmika ingóhe máze bakamusiga amavúta. NTAHOKAJÁ⁴⁷ ati: “Umugabo amáze gucikāna abāna bāza umwũmwé kumusiga amavúta yērā. Abahũngu bāmusiga mu ruhānga, ku mutĩma, mu butĩkórwa nó ku birēnge. Bārōngera bakamukoza ingásiro mu ruhānga bāvuga bati ‘Urānyerera’. Abakōbwa bāmusiga amavúta yērā mu bwōro bw'ikirēnge gusa, bakamukoza ingásiro mu minwe bāvuga bati ‘Urānyerera’. Nyéne gupfá asānzwe yārabānzwe bāramurāba ingwá y'ivyānsi. Ivyo bíheze ni hó bārekurirwa kurira bāvuzā indūru. Bāca bātegūra kumufuba.”

NTĀNYUNGÚ⁴⁸ na wé ati: “Kēra umũntu bāmufuba mu hirá, mũntabá y'úrugó. Bāmufuba mu kirago, mu ruhafú bagasayó ivyātsi cānké ibihũnda. Hari n'ábāshirayó amahubāhuba. Mu kumushikana ku ruhafu bāmuterura n'ámabóko, abagabo batāndātu bagaságasira bagahitira bārāmbika mu kinogó bĩmvyé. Mũnyuma bāhavũhe báfuba mu matōngo y'ábapfũye (amarĩmbi). Mukugishikana kw'irĩmbi, ikizíga bāgiterura kũ ndéruzo kubēra hāba arí kure. Kuva umũsi bamufubá ntākĩntu cāsũbĩra gukórwa, bāragāndārira uwahwēreye.

⁴⁷ NTAHOKAJÁ.J.B., Imigēnzó y'ikĩrũndi, Bujumbura 1976, p. 41

⁴⁸ NTĀNYUNGÚ, Bubērwa, itáríkí 13/10/2017

Umugabo bāmugāndārira imīsi itāndātu, umugoré imīsi itānu. Ubu abāpfūye babafuba mw’itōngo ry’ābāpfūye cānké i muhira. Abīfise babafuba mw’isāndugú kāndi hāsī bagasasayó ivyātsi. Kugāndāra ntivyāhīndutse ni imīsi itāndātu iyó arí umugabo, itānu iyó arí umugoré.”

Ikigára

Ababo	Abarūndi b’Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Kēra umūntu bāmufuba mu kirago mu ruhafú nahó bagasasayó ivyātsi, ibihūnda cānké ibihubáhuba - Bāmufuba muhirá mūntabá y’úrugó - Ikizíga bāgīterura n’ámabóko, bagaságasira arí nk’ābagabo ba 6 bāhita bārāmbika mu ruhafú - Mū nyuma bāhavūye báheba gufuba i muhirá máze babafuba kw’irīmbi. Ikizíga bāgīterura kū ndéruzo - Guhēra uyo mūsi bamufubá ikigāndāro c’imīsi itāndātu ku mugabo n’itānu ku mugoré cáca gítāngura. - Ubu babafuba kw’irīmbi. Birashika bagafuba i muhirá ariko ntibirwīriye cāne 	<ul style="list-style-type: none"> - Nicó kimwé. Kēra umūntu bāmufuba mu kirago mu ruhafú na hó bagasasayó ivyātsi, ibihūnda cānké ibihubáhuba - Bāmufuba mu hirá mū ntabá y’úrugó - Ikizíga bāgīterura n’ámabóko, bagaságasira arí nk’ābagabo ba 6 bāhita bārāmbika mu ruhafú - Mū nyuma bāhavūye báheba gufuba i muhirá máze babafuba kw’irīmbi. Ikizíga bāgīterura kū ndéruzo - Guhēra uyo mūsi bamufubá ikigāndāro c’imīsi itāndātu ku mugabo n’itānu ku mugoré cáca gítāngura. - Ubu babafuba kw’irīmbi. Birashika bagafuba i muhirá ariko ntibirwīriye cāne

3.11.3.2. Kunywá amatá

BAPFUBUSÁ⁴⁹ aratúbwīra ukó vyāgēnda “Umūsi wó kunywá amatá twāwīta kāndi kwīyuhagira cānké kwīsukakó ibiróhe. Abó mu rugó böse hamwé n’ābāfashije ikigāndāro ku mugórōba búca banywá amatá bārīharaguza mu gitōndo bakazīnduka kwītēra ibiróhe mu mwōnga. Abagabo bāja mu mwōnga, abagoré nabó bakayītēra i muhirá.”

Ku musáse, abāntu bāmaze gukórana, bārāzana imibíra igizwén’inzogá y’impéke cānké y’ibitōke, hābānza kunywá abāna basigwá na nyakwīgēndera, abo bānywēshwa n’umūntu wó mu muryāngo wa sērugó. Bārābahá n’indyá (Ibitōke n’inyama) bagakóza. Báhejeje abāri ngāho böse bakanywá, bakaryá máze ijāmbō rikavúgwa. Inárugó yarávúga iyó atāmuhūngu akuzé afisé. Iryo jāmbō hāvugwamwó cānecāne isāngo ryó kumarirwa.

⁴⁹ BAPFUBUSÁ, Bubērwa, itárikí 2/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarũdi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Bázĩnduka bánywa amatá bāgorōbeza biharaguza mu gitōndo bakazĩnduka kwĩtēra ibiróhe. - Abagabo bāja ku mwōnga, Abagoré bāguma imuhirá - Ababānyi bārazána inzogá (y'ĩmpéke cānké y'ibitōke) bāzĩta imibíra. - Abāna b'úmuhísi bārabahá inzogá n'inyama, bābihāwe n'úmũntu yatōwé i bugabo, agahēra kurí mukurú agahereza kurí mutōyá. - Báhejeje abahári böse bāca bícara bakanywá. - Hāca hávugwa ijāmbó ry'ũwo mũsi, umugoré atāmuhũngu akuzé afisé yarāvuga ijāmbó. - Iryo jāmbó ryāba ryērekeye kumenyēsha umũsi wó kumarirwa. - N'ũbu bikorwa uko nyéne 	<ul style="list-style-type: none"> - Bázĩnduka bánywa amatá bāgorōbeza biharaguza mu gitōndo bakazĩnduka kwĩtēra ibiróhe. - Abagabo bāja ku mwōnga, Abagoré bāguma i muhirá - Ababānyi bārazána inzogá (y'ĩmpéke cānké y'ibitōke) bāzĩta imibíra. - Abāna b'úmuhísi bārabahá inzogá n'inyama, bābihāwe n'úmũntu yatōwé i bugabo, agahēra kurí mukurú agahereza kurí mutōyá. - Báhejeje abahári böse bāca bícara bakanywá. - Hāca hávugwa ijāmbó ry'ũwo mũsi, umugoré atā muhũngu akuzé afisé yarāvuga ijāmbó. - Iryo jāmbó ryāba ryērekeye kumenyēsha umũsi wó kumarirwa. - N'ũbu bikorwa uko nyéne

3.11.3.3. Ukumarira

NYAMUYĀGWA⁵⁰ aratúbwira ukó vyāgēnda: “Ku mũsi wó kumarirwa ntāmajāmbó mēnshi yavúgwa. Ababānyi bārazána inzogá hamwé n'ĩndya. Bámaze kunywá nó gufũngura, umuhũngu mukurú bāca bāmuha icúmu ryā sé akaba abāye samúragwá. Uwo muhũngu niwé yacá adōndagura abó sé yarāheraniye, máze bakazōbisubizwa, uwubēshe bakamwīyāmiriza. Umwāna apfũye ntibāmarirwa, bāca kumāzi gusa, umusóre yāri amāze kurōngora atāravyāra umwāna bāca kumāzi kāndi bikabēra umũsi umwé. Uwutāgirá abīwé ntibāmarirwa.”

⁵⁰NYAMUYĀRWA, Wandamira, itárikí 14/10/2017

Ikigára

Ababo	Abarūndi b'Imbo
<ul style="list-style-type: none"> - Ntāmajāmbō mēnsi yavúgwa - Incutí, ababānyi n'ábagēzi bārāzana ínzogá - Uwatōwe mu muryāngo agafáta ijāmbō mūntūmbēro yó gushikiriza umuhūngu mukurú icúmu ryā sé. Bámaze kurímushíkiriza yabá abāye samúragwá - Uwo muhūngu mukurú yacá asába abāri ngāho bōbá bāri báfitiwe umwēnda n'úmuhísi kó bōbivugá. - Uwo batāzí cānké uwubēshe bakamwíhákana, uwurí mukurí akazōsubizwa utwíwé - N'ūbu bamarirwa 	<ul style="list-style-type: none"> - Ntāmajāmbō mēnsi yavúgwa - Incutí, ababānyi n'ábagēzi bārāzana ínzogá - Uwatōwe mu muryāngo agafáta ijāmbō mūntūmbēro yó gushikiriza umuhūngu mukurú icúmu ryā sé. Bámaze kurímushíkiriza yabá abāye samúragwá - Uwo muhūngu mukurú yacá asába abāri ngāho bōbá bāri báfitiwe umwēnda n'úmuhísi kó bōbivugá. - Uwo batāzí cānké uwubēshe bakamwíhákana, uwurí mukurí akazōsubizwa utwíwé - N'ūbu bamarirwa

IKIGABÁNE CĀ KÁNE: INGÉNE ABABO BŪNZE UBUMWÉ BŌNGERA BAHĀNA UBUCUTÍ N'ÁBARŪNDI B'ÍMBO

Murí iki kigabáne, tuja kurāba ingéne Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bāhānye ubucutí bōngera būnga ubumwé. Ahó tujá kubóna imicó n'ímigēnzo bāhānye dúfatiye kú nyambaro, uguhāna imbúto, ubuhinga bwó gutégūra ibifūngurwa nó kubifūngura. Turaja kubóna kāndi ingéne bīgīshanije gufuba umuntu n'úkūntu bāhanahānye ibikórēsho vyó kugemura. Hari kāndi n'úguhārīka, ubuhinga bwó kurima eka n'úbuhinga bwó kwūbaka inzu. Aho ntitwībāgiye ubuhinga bwó kuvūra, ukwīta amazína hamwé nó kujāna umugeni. Turōngera kāndi tuboné imigēnzo Ababo batāhānye n'Ábarūndi b'Ímbo.

4.1. Muguhāna abageni

Nīmá Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bārahānye abageni, ico ni ikimenyētso gikoméye c'úbucutí n'úbumwé burí hagatí yābo. Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bārashóboye gufātana mūnda eka mu budása bwābo, mu busūmbasūmbane bwābo, vyābatēye kāndi vyōngera bibaha inguvú zó kwītēza imbere mu vy'úbutūnzi eka nó mu miryāngo. Vyābafashije kwāgura imiryāngo, umunyakayānza arōnka umuryāngo mu CÍBITŌKE, umunyácíbitōke na wé ararōnka umuryāngo mu Kayānza gútryo imiryāngo, incutí n'ābagēnzi baba baragwīriye.

Abarūndi bārayamāze bati: “Agasúka kabagára ubumwé ni akarēnge” kāndi ngo: “Akanyoni katagurūtse ntikamenyá iyó bwēzé”

Nk'úkó twābabwīye turikó túgereranya Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo ku bijānye n'úguhāna abageni, Ababo bāratīnya kurōngora Abarūndi b'Ímbo abarūndi. Mugihe Abarūndi b'Ímbo bōbó bīfūza kubá Imbo. Ivyo vyārahavūye birahéra, baratīnyūkana, barūnga úbumwé, barahāna abageni máze imiryāngo irāguka.

4.2. Muguhāna imigēnzo

Nk'úkó tubīzi, iyó abāntu basānzwe bábāna, uyu cānké urīya yāvūye ahāndi arīko bagahūrira ahāntu ndetsé bagahava bábāna, usānga umwūmwé wēse afīse imicó n'ímigēnzo imurānga. Ukó imīsi iherá ni kó abo bāntu bāndúzanya ingeso máze uyu akarōnka ingeso akūyé ku wūndi gúrtyo gúrtyo.

Haba hásigaye kurí umwūmwé wēse kurāba ikibēreye ashobóra gukūra ku wūndi afātiye kú mvúgo, kú nyambaro, kú ntāmbuko ukūntu abāyéhó eka murí maké ivyo vyōse akorá bijānyé n'ākarānga kíwé.

Kubwā J.M. ABANDA NDENGWE⁵¹: “Akarānga ni ivyo bīntu vyōse birāngá ukūntu umūntu abāyéhó: imvúgo, imyambaro (kwāmbara amaguturiyá, umwísobekēro), ukwīmōsha, ugutāmbuka, n’ibīndi, máze bikadōndōra imyífato yīwé.”

Ababo n’Ábarūndi b’Ímbo bārahānye imigēnzō umwé wēse yarārōnse ivyāmunēzereje ku ruhānde rw’úwūndi máze arabībīka kāndi yōngera arabigēndera. Bisigūra kó yāba umubo, yāba umurūndi w’Ímbo uwó arí wé wēse yarōnse ikīntu gishāsha akūyé ku wūndi. Aríko ivyo ntivyābujije kó uwó arí wé wēse abūngábūnga ivyó yarāsānzwe azí máze bigakomera hīyongēyekó ivyó akūyé ku bāndi nākare:⁵² “Ukubūngabūnga akarānga ni igikorwá cā zína mūntu wēse, kāndi ukwo kukábūngabūnga ntibigiríra akamaro umūntu umwé gusa, ahūbwo isí yōse mugihe bibá vyākūnze kakagumana akanóvērā kāko”

4.2.1. Inyambaro

Abarūndi b’Ímbo bāmaze gushika Imbo bāhavūye bisūnga Ababo mū nyambaro. Ni ukuvúga kó Abarūndi b’Ímbo bāhevyē ukūntu bāhorá bāmbara máze bisūnga Ababo. Dúfatiye ku bagoré bārāmbara amadiyorēni cānké bagaheka abāna mū nsāto z’ibikōkó. Aríko ubu bārabihévyē, abagoré bahēka abāna mū ngovyi zivūyé mu mpūzu z’íkizūngu kāndi bakāmbara ibitēnge. Amadiyorēni ubu bārayahévyē.

4.2.2. Guhāna Imbúto

Ababo n’Ábarūndi b’Ímbo bārashóboye guhāna imbúto zimwēzimwé nāhó mu gihe cā nōné zimwēzimwé zitakirimwa. Abarūndi b’Ímbo bāgeze Imbo bāsānze hārimwa cāne imyūmbati, igitōke, ibijūmbu, amateke máze bāhageze nabó barabirima, eka gushika kurí iyi sahá böse barabirima. Abarūndi b’Ímbo bāje bāzanye imbúto y’ámasaká n’úburó, birarimwa imyāka itarí miké aríko izo mbúto zāhavūye zībagirwa. Nk’úkó twābibōnye izo mbúto zāzimānganye Imbo bívānye n’úkó batāzikūnze kāndi ngo ntizāhaba cāne. Vyūmvíkane kó n’ábāzīzanye bācīye bāreka kuzirima máze bījūkira kurima ibisānzwe bíhaba cāne.

⁵¹ J.M. ABANDA NDENGWE : *De la Néglitude au Négrisme*, éd.CLE YAOUNDE, 1970, p.52

⁵² LEVI-STRAUSS, *Anthropologie Structurale*, Plon, 1964 p.68

4.2.3. Ubuhinga bwó gutégūra ibifungurwa nó kubifungura

Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bārīgishaniye uburyó bwó gufungura. Ababo kuva kera gushuka ubu bāmye bākūnda umutsíma w'ímyūmbati. Ubona kó bafisé amēru, bátabukójeje inyama ntibaryōhērwa, ibiharáge ntibabikūnda eka n'ūbu babirya ku murāngo nahó nyéne bābuze ukó bagirá. Báramutse báfūnguye indyá ntāngangúvu nk'ámateke, imyūmbati, ibijūmbu n'íbīndi bābirya bíharuye máze bagashiramwó amavúta cānké bagakārānga. Aríko ubu kuva ahó Abarūndi b'Ímbo babērye bēnshi Imbo bārabīgīshije kuryá izīndi ndyá nk'úmutsíma w'íbigōri, ibijūmbu cānké amateke bitētsé bídaharúye, imyūmbati itētsé n'íbīndi vyīnshi.

Abarūndi b'Ímbo na bó nyéne bārījukiye gufungura umutsíma w'ímyūmbati eka n'ínyama ubu na bó nyéne barazikūnda cāne. Ikīntu gisá n'ícāhebwe ni ukuryá indyá zitētsé amagānda. Ubu Abarūndi b'Ímbo barabíharura bagashiramwó ibirūngo bitāndúkānye có kimwé n'Ábabo. Ababo nabó bārīze gufungura indyá ntāngangúvu. Muri maké umubo cānké umurūndi yarāhīnduye ukūntu yafūngúra afātiye ku wūndi.

4.2.4. Gufuba umūntu

Abarūndi b'Ímbo n'Ábabo bāhavūye böse báfata intūmbēro imwé ku bijānye n'úgufuba uwapfūye. Böse umūntu bāmufuba mu kirago, mu ruhafú bagasasayó ivyātsi, ibihūnda cānké ibihubáhuba. Bāmufuba mū ntabá y'úrugó, ikizíga nacó bāgiterura n'ámabóko, bagaságasira arí nk'ábagabo batāndátu, máze bagahita bārāmbika mu ruhafú. Aríko ubu ntibagifuba i muhirá babajāna kw'irīmbi. Kubēra irīmbi ribá ríri kure, ikizíga bagiterura kū ndéruzo. Umugēnzo wó gufuba mu kirago ubu usa n'úwahébwe ubu babafuba mw'ísāndúgu.

4.2.5. Ibikórēsho vyó kugemura

Kubijānye nó kugemura Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bāmye bāgemura mu bikórēsho bimwé eka n'ūbu vyītwá kó harí amajāmbere ibikórēsho vyó kugemura ni bimwé. Ibikórēsho bākorēsha kera vyāri ibi bikuríkira: umubīndi, ikárabo, imiteméri, imiganógano (imirumáne), hamwé n'ínkāngara.

NTĀNYUNGÚ⁵³ ati: “Mu kugemura bāshira inzogá mu makárabo abūmbwé mw'íbūmba kubēra ntāmakurútu yarí ahári. Bāca bābānga akagáta gatōyá, bakagatereka mū nkāngara máze bagatérura ryā kárabo ryūzúye inzogá bagatereka nēza na nēza muri yā nkāngara iryo kárabo rikīcara kuri ako kagáta.

⁵³ NTĀNYUNGÚ, Bubērwa, itáríkí 13 /1 0/2017

Amafu na yó bāca báyakīkiza ryā kárabo. Ibīndi barabitēkera mu mitemére ijīshwé n’ābakōbwa mu mirará cānké urwāmfu. Imiganógano bāyijīsha mu migano.” Ubu ibikórēsho vyó kugemura vyārahīndutse. Hari amakurútu bashirámwó inzogá y’íkírūndi amafu na yó bayashira mu bīndi bikórēsho bihīngūye vyāgenewe kubá vyōyatwāra atāngōrane. Ubu bākubōnye utēkeye cānké ugémuye murí ivyo bikórēsho vyā kēra baragutwēnga cāne. Murí maké ukugemura kw’Ábarūndi b’Ímbo kwāmye gúsa n’úkw’Ábabo, ibikórēsho vyó kugemura kēra cānké ubu birasa kurí böse.

M.N: Hari ibikórēsha vyó kugemura bākorēsha kēra bīta “ubusīmbo”. N’ūbu buracākórēshwa cānecāne mū mánza zibērā mu bisagāra. Mu misózi ntātwo bagikorēsha cāne. Ubusīmbo batekeramwó ibigemúrwa biké cāne kubēra nabwó nyéne busānzwe arí butó nāhó burutána ubuníni.

4.2.6. Uguháríka

Abarūndi b’Ímbo ntibāharíka. Aríko kuva ahó bashikíye Imbo bācīye bátāngura guháríka. Ivyo vyātēwe n’úko bāsānze Ababo báharíka baca barabísūnga. Iyīndi mvo ní ukó bārōnse amatōngo yó kurima yīmbúka bararōnka imfūngurwa zikwīyé máze babona kó kugaburira abagoré bēnsi atarí ingōrane. Murí maké Ababo bārīgīshije Abarūndi b’Ímbo umugēnzo wó guháríka, umugēnzo utārūsānzwe ukórwa n’Ábarūndi b’Ímbo.

4.2.7. Ubuhīnga bwó kurima

Ababo bāri bārarémaye mu mirimá ntibāshiramwó intabíre. Nāhó ubu isí yatītūtse bōbó ntibabibóna baguma bāríma uko nyéne ntibatabíra. Abarūndi b’Ímbo bōbó bāri bámenyēye ivyó gutabira bācīye bátāngura gukórēsha intabíre, Ababo nabó baca barabīgāna. Gushika ubu böse barakórēsha intabíre y’íkírūndi cānké y’íkizūngu. Murí maké, Abarūndi b’Ímbo bārīgīshije Ababo gukórēsha intabíre.

4.2.8. Ubuhīnga bwó kwúbaka inzu

Abarūndi b’Ímbo n’Ábabo kēra böse bāba mū nzu z’ingōndano cānké z’imishōngé nk’úko twābibōnye túrikó turabagereranya dúfatiye ku gutūngānya ahó babá. Ubu böse izo nzu bārazihévye baba mū mazu ya kijāmbere yūbātswe mu matáfāri mabísi cānké aturíye, amabuye, zisakāje amabāti cānké amategura, zisízé isima cānké ishwagara (umwūra). Abīshoboye barúbaka urugó rukíkūje inzu, bakarwúbaka mu matáfāri aturíye cānké mu mabuye. Murí maké Ababo n’Abarūndi b’Ímbo bāmye bátūngānya kumwé ahó babá kuva kēra n’ūbu.

4.2.9. Ubuhinga bwó kuvūra

Ababo bāri bāfise ubuhinga bwó kuvūra có kimwé n'Ábarūndi b'Ímbo. Ababo bārakórēsha imyōtso mu kuvūra inyōnko. Ubu bārabihévye baja kwā mugānga. Bārakórēsha kāndi indāsāgo umūntu akava amarāso mēnshi, máze bakavuga ngo amarāso arímwó imigera aramuvūyemwó. Abarūndi b'Ímbo bōbó bākorēsha imití (ivyātsi) mu kuvūra inyōnko cānké izīndi ngwāra. Ivyo vyātsi vyāri : umurēza, ikinyamatovu, umukēnkekēnke, urutēza, ikimurimuri, umufu, urucāca, ikizīngagoré, umuzó, urufūnzo, umuzīnduka, inzega, n'Íbīndi. Abarūndi b'Ímbo bāshitse Imbo bārabīgīshije gukórēsha ivyo vyātsi máze na bó baca batāngura kubīkorēsha. Abarūndi b'Ímbo bōbó ntībigeze bākorēsha imyōtso cānké indāsāgo. Murí maké Abarūndi b'Ímbo bārigīshije Ababo gukórēsha ivyātsi bivūrá ingwāra zitāndúkānye. Ivyo vyātsi n'ūbu birakórēshwa nk'imití y'ikirūndi, abatāyīkórēsheje baja kwā mugānga.

4.2.10. Ukwita amazina

Abarūndi b'Ímbo bāri bāfise amazina bīsāngije. Ivyo vyāvāna n'úkūntu harímwó abāje báva mu bihúgu duhāná urubíbé nk'Úrwānda na Repubilika iharānira intwāro rūsāngi ya Kōngo. Abo bāmaze gushika Imbo, Ababo nabó nyéne bācīye bátāngura kwīta abāna bābo ayo mazina. Nk'úko twābibōnye harímwó amazina y'ikinyarwānda: Inanyāmbó, Inangagi, Inányāti, Sēbinyēnzi, Sēmūwīzá, Mukākigeri, Mukāndóri, Mukāmusóni n'āyāndi. Hari n'amazina y'ígiswāhili yazānywe n'ābazayirwa: Lafiki, Mwajuma, Mawazo, Sadiki, Halimasi, Fayida, Juma, Riziki n'āyāndi. Abarūndi b'Ímbo na bó nyéne bārīse abāna bābo amazina y'Ábabo cāne cāne ayo mazina arora kū ntāmbara: Nkazamyāmpi, Rugāmba, Ntanāge, Bushārā, Ndwāno n'āyāndi. Ayāndi nayó yafātira ku bihe cānké ukūntu umūntu yavūtse: Buríkūkiye, Ntāhomvūkiye, Nzōkirantévye, Ngōwenūbusa n'āyāndi. Murí maké Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bārahānahānye amazina. Ababo bārīse abāna bābo amazina y'Ábarūndi b'Ímbo, Abarūndi b'Ímbo na bó nyéne bārīse abāna bābo amazina y'Ábabo.

4.2.11. Kujāna umugeni

Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo ukūntu bājāna umugeni kēra ubu ntātāndukānirizo rihari vyūmvíkane kó atawīgīshije uwūndi bōse bāri básānzwe bābikora kumwé. Umugeni bāmujāna búhwībiye bakamushikana mu kajoro. Ubu bamujāna ku mutāga.

4.3. Imigēnzo batāhānye

N'āhó Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo bāgerageje kwūnga ubumwé nó guhāna ubucutí muguhāna abageni n'imigēnzo, hari imwīmwe batāshoboye guhāna. Ni ukuvúga kó bamwēbamwé böse bafisé ivyó bīsigarije. Ivyó bamwé n'ábāndi bīsigarije bijānyé n'imvúgo ahó amajāmba amwāmwe avugwa ugutāndukānye. Ivyo twābitōye twīsūnze icīgwa twīze c'indōndamūntu ahó twābōnye kó ushobóra kumenya ahó umūntu aturúka bívānye n'imvúgo yīwé. Ivyo kāndi twābifashijwe n'íbicé vy'ícīgwa c'indími cītahó amajāmba n'insígūro yāyo: ukūntu avugwá n'ingéne akorēshwa. Hari kāndi igitāndukānya Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo dúfatiye kūsígūro y'ámajāmba amwāmwe nk'úkó tujá kubfbona hēpfó gató.

4.3.1. Abarūndi b'Ímbo

Abarūndi b'Ímbo barafise amajāmba bitá ibīntu bimwēbimwé atāndukānye n'āy'Ábabo. Aho dufatira ku mazina bitá ibīntu bimwēbimwé. Inkóno yó gutēka bāyīta inagá, ikizinú bācīta igihefu cānké igifūfu. Ivyó bashāka kuvúga kó bagīyé kuramutsa cānké gutēmbērera umūntu bavuga ngo bagīye kumúbaramira. Impené bāvuga kó arí intūngwa, inkōko bayīta ikivūmvu. Ku bijānye n'imvúgo Abarūndi b'Ímbo barashíra akātuzo kírása bwāmpi kū ndadi yānyuma. Tuvyūmvira mū mvúgo y'ámajāmba amwāmwe: umugóre, inkúmi, inúma n'āyāndi.

Indóbeko -zo- yērékana umwānya wa kázōzá bayisuburiza n'indóbeko -ro-

Akarorero: Turōguha inkurú nīyó waduhá inzogá.

Murí maké Abarūndi b'Ímbo bāragúmanije imvúgo yābo kírētse abāna bābo bāvūkiye Imbo ubu usānga bākorēsha imvúgo y'Ábabo.

4.3.2. Ababo

Ababo na bó nyéne bāragúmanije imvúgo yābo ahó akātuzo kírása bwāmpi bagashirá kw'ijwí ry'āgasōzo ku majāmba amwāmwe.

Akarorero: inkumí, umugóre, inumán'āyāndi. Ababo barakórēsha cāne amajāmba batīyé mu zīndi ndimi bakayakorēsha mu Kirūndi.

Akarorero: isáfāri bāshāka kuvúga urugēndo, injiwá bāshāka kuvúga inumá n'āyāndi. Ayo majāmba turabóna nēzá kó arí amajāmba y'ígiswāhilí akorēshejwe nk'ámajāmba y'ikirūndi. Murí maké Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo imigēnzo batāshoboye guhāna ni imvúgo. Umubo n'Úmurūndi umwé wēse aríko aravúga urashóba kumumenya dúfatiye kurí ubwo burorero duhejéje gutānga hējuru.

Ikigára

	Ababo	Abarūndi b'Ímbo
Ukūntu amajāmbó avugwá (ahó bashirá akātu zo)	- Inkumí - Umugoré - inumá	- inkúmi - umugóre - inúma
Insíguro y'ámajāmbó amwámwé	- inkóno - ikizinú - gutêmbērera(kuramutsa) - ihené - isáfāri - injiwá	- inagá - igihefu, igifūfu - kubaramira - intūngwa - urugendo - inúma
Ukūntu amajāmbó yūbátse	- indóbeko yērékana umwānya wa kázōzá ni-zo- akarorero: Tuzōguha inkurú udúhāye inzogá	- indóbeko yērékana umwānya wa kázōzá ni-ro- akarorero: Turōguha inkurú udúhāye inzogá

4.4. Ugusāngira imicó n'ímigēnzo birūnga ubumwé bw'Ábabo n'Ábarūndi b'Ímbo

Twísūnze ingéne Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo babānye ubu ku musózi wa MYÂVE, turabóna kó arí bamwé, biragōye gutāndukānya Umubo n'Úmurūndi w'Ímbo. Ivyo bitērwa n'úkó bāshoboye guhānahāna imicó n'ímigēnzo, umwé wēse yarāshoboye kugira icó akūyé ku wūndi kubijānye n'úguhānahāna abageni. Ubutāndukāne mū nyambaro burahava, barahānahāna imbúto n'úbuhinga bwó kuzirima. Ivyo bīmbúye na vyó bārīgīshanije kubitegūra eka nó kubifūngura.

Kwítahó uwítavye Imāna ntibābisize inyuma. Bārahānahānye ubuhinga n'ibikórēsho vyó kugemura. Umugēnzo wó guhārīka wakórwa n'Ababo, n'Ábarūndi b'Ímbo warāhavūye urabīnjiramwó. Bārahānahānye ubuhinga bwó kwūbaka inzu hamwé n'úbuhinga bwó kuvūra. Amazina y'āba cānké bārīya arērekana ikomezwa ry'úbucutí hagatí y'Ábabo n'Ábarūndi

b'Ímbo. Uburyó bwó kujāna abageni burêrekana nabwó nyéne ubumwé bw'Ábabo n'Ábarūndi b'Ímbo.

Hari umigēnzo Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo batāshoboye guhāna. Uwo mugēnzo na wó si uwūndi ni imvúgo gusa. Kubêra Umubo ariko aravúga urashóbora kumútāndukānya n'Úmurūndi w'Ímbo. Ariko icó nticābujije kó būngá ubumwé na cānecāne kó dusānzwé tūzikó umūntu avugá uku cānké kuriya bívānye nāhó yakúriye. Ivyo na vyó bijānye níhīndagurika ry'ímúgo bívānye n'ákarêré, abó mwēgéranye cānké abó mugēndéranira.

UGUSÔZĒRA

Nk'úkó twābibōnye, iki gikorwá cērekeye: “UKWĪMUKA KW'ÁBĀNTU N'ÚGUHĪNDUKA KW'ÍMICO N'ÍMIGĒNZO MŪ NTĀRÁ KĀMÁ Y'ÍMBO YA RÚGURU : Itōhōza ryabēreye ku musózi wa MYĀVE, wa komine BUKÍNANYÁNA, mū ntárá ya CÍBITŌKE”

Iki gikorwá kikaba kígizwe n'íbigabáne bine. Mu kigabáne cā mbere twāgerageje kudōndōra akarêré k'itōhōza arí wó mutũmba wa Myāve, turêrekana ahó uherêreye dúfatiye kũ ntárá kāmá y'Imbo ya rugúru yōse murí rusāngi. Mu kigabáne cā kábiri twārize kǎndi abāntu babá kurí uyo mutũmba wa Myāve, abó arí bó, iyó bǎje báva, imiryāngo n'āmōko yābo.

Mu kigabáne cā gátatu twāgereranije Ababo n'Ábarũndi b'Imbo, ibibáhũza n'íbibátāndukānya dúfatiye ku micó n'ímigēnzó yābo.

Mu kigabáne cā káne twārêrekanye ukũntu Ababo n'Ábarũndi b'Imbo bǎshoboye kwũnga ubumwé n'úguhāna ubucutí, barashóbora kubá umwé nāhó mū ntāngo harí vyĩnshi vyābatāndukānya. Twārize kǎndi imicó n'ímigēnzó batǎshoboye guhāna, iyo na yó ikaba isá n'íyibátāndukanya nāhó ubwo butāndukāne atā ngáruka mbí bufisé mu mubāno w'íyo migwi ibiri.

Twārize kǎndi imigēnzó Ababo n'Ábarũndi b'Imbo batāhānye. Ivyo vyōse túmaze kuvyíga, twārashóboye kubóna kó ukwo guhānahāna imicó n'ímigēnzó vyũnze ubumwé n'úbucutí bw'Ábabo n'Ábarũndi b'Imbo.

Ivyātōhōjwe murí iki gikorwá vyērekeye ukumenya abāntu n'úkũntu babāyehó. Dúfatiye kurí ivyo, twībaza kó iki gikorwá tubashikírije kizôtêrêrera umugānda utarí mutó kubasānzwe bákora ivyígwa vyó kumenya abāntu mugihe babá bĩpfũza kumenya akāhise kábo, amatêká hamwé n'ímicó n'ímigēnzó yābo. Mu Burũndi abāntu bǎgĩye barĩmuka, uburêré bwĩnshi bubámwó abāntu batāhavũkiye cǎnké bakāza bĩyongēra kubāhabāye kuva kēra. Iki cígwa rēró kizōfasha abo böse bazôbá bĩfũza kumenya akarêré rũnāká, abāntu bahabá, iyó bǎjé báva, imicó n'ímigēnzó bibarānga, máze ivyo bifasha kumenya cāne göse Uburũndi n'Ábarũndi murí rusāngi.

Kizōfasha kǎndi abasomyi cānecāne Ababo kumenya amatêká y'áko karêré n'áy'ímiryāngo igatüyemwó. Murí iki gihe, ugwāruka hamwé n'ábavyēyi barĩrukira imicó n'ímigēnzó mvāmahānga. Ivyo bivāna n'úkó batāzi bēnshi iyó bǎvũye, iyó bajá, amatêká n'akāhise kábo, n'ívy'abāsókúru n'abāsókuruza bábo. Turízera kó iki gikorwá kizōfasha Abarũndi murí

rusāngikumenya icó barí, gukúnda igihúgu câbo, kwĩjũkira imicó n'ĩmigēnzó vyāmye bírānga abāsókúru n'ábāsógokuruza bâcu máze ukwĩrukira imicó mvāmahānga tubisézerere. Iki gikorwá câcu twāgikoranye ubwĩra n'ũbwĩtōnzi ntāngeré. Kurí ivyo, turēmeza kó cāgēnze nēzá cāne kukó ibibázo vyōse twĩsūnze mugukóra amatōhōza vyāshoboye kurōnkerwa inyishú.

Kubēra kó ikigikorwá kitērékana vyōse, dusaba kó abāndi batōhōji bōjá murí ako karêré bōtōhōza umuryāngo umwūmwé ku buryó bwĩhārije, bōtōhōza akamaro k'ĩmico n'ĩmigēnzó mvyāmakūngu birí mu karêré kōse k'ītōhōza ndetsé mū ntārá kāmá y'Imbo ya rugúru. Bōtōhōza kāndi amazína y'ĩmihīngo yōse máze akarêré kōse kamenyēkane ku buryó bwĩhārije.

IBITABU VYĀDUFASHIJE MU GUTŪNGĀNYA IKI GIKORWÁ

1. Kazindūzi n'ibitabu vy'indimbūro

- RODEGEM, F.M., *Dictionnaire Rundi-Français*, Tervuren, Bruxelles, 1970, 643p
- RODEGEM, F.M., et alii, *Inyizamvúgo y'ikirūndi*. Essai de Dictionnaire Explicatif Rundi, Bujumbura, 1962, 1964 p
- NTAHOKAJA, J.B., *Indimbūro y'ikirūndi*, Bujumbura, 1976

2. Ibitabu vy'ubumenyi rúsāngi

- LEVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, Plon, 1958, 447p
- RETEL-LAURENTIN, HORVATH, A., *Les noms de naissance. Indicateurs de la situation familiale et soiciale en Afrique noire*, Paris, SELAF, 1972, 162p

3. Ibitabu vyērēkeye uburūndi n'ibihúgu vyó mu karêré k'ibiyága binini

- MWOROHA, E., *Histoire du Burundi: Des origines à la fin du XIXeme Siècle*, Paris, Hatier, 1987, 272p
- J.BIDOU, S., NDAYĪRUKIYE, J.P. NDAYĪRUKIYE, P. SIRVEN, *La géographie du Burundi*, Paris, Hatier, Octobre 1991, 288p
- NTAHOKAJÁ, J.B., *Imigēnzo y'ikirūndi*, Bujumbura, 1977, 167p

4. Ibitabu vy'umutsindo

- GAKŪBA Jeanne d'Arc, *Contribution à l'étude hydrologique de l'IMBO-Nord*, UB, FLSH, Géographie, 115p
- KAVĀKURE L., *Famines et Disettes au Burundi*, Mémoire, Bujūmbura, 1982.
- SADIKI .E. *Umuryāngo w'Ábashūbi b'i Gitára kwā Karabóna, Imicó n'ákarānga kábo*, Bujumbura, Mémoire, UB, FLSH, 2008

IBĪNDI

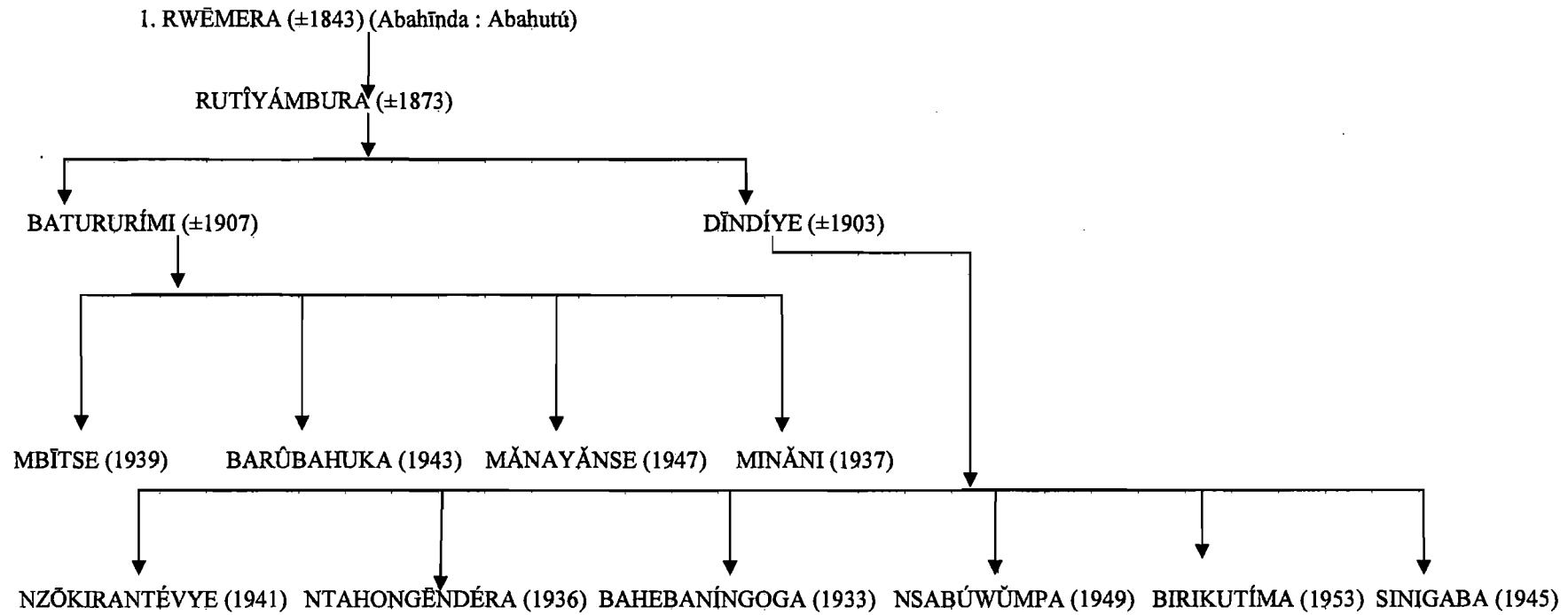
Ibinyámakurú

- Gaétan FELTZ et J.E.BIDOU, « *La Famine Manori au Burundi, Revue d'Histoire* », Tome LXXXI n°304, 3ème Trimestre, Septembre 1994.
- TROUWBORSTA., MAKARAKÍZA, A ., « *La dialectique des barundi* », in Zaïre, Vol. XIII -6, 1959, 645p
- TROUWBORST, A., « *La mobilité de l'individu en fonction de l'organisation politique des Barundi* », in Zaïre, Vol. III -8, 1959, 795p

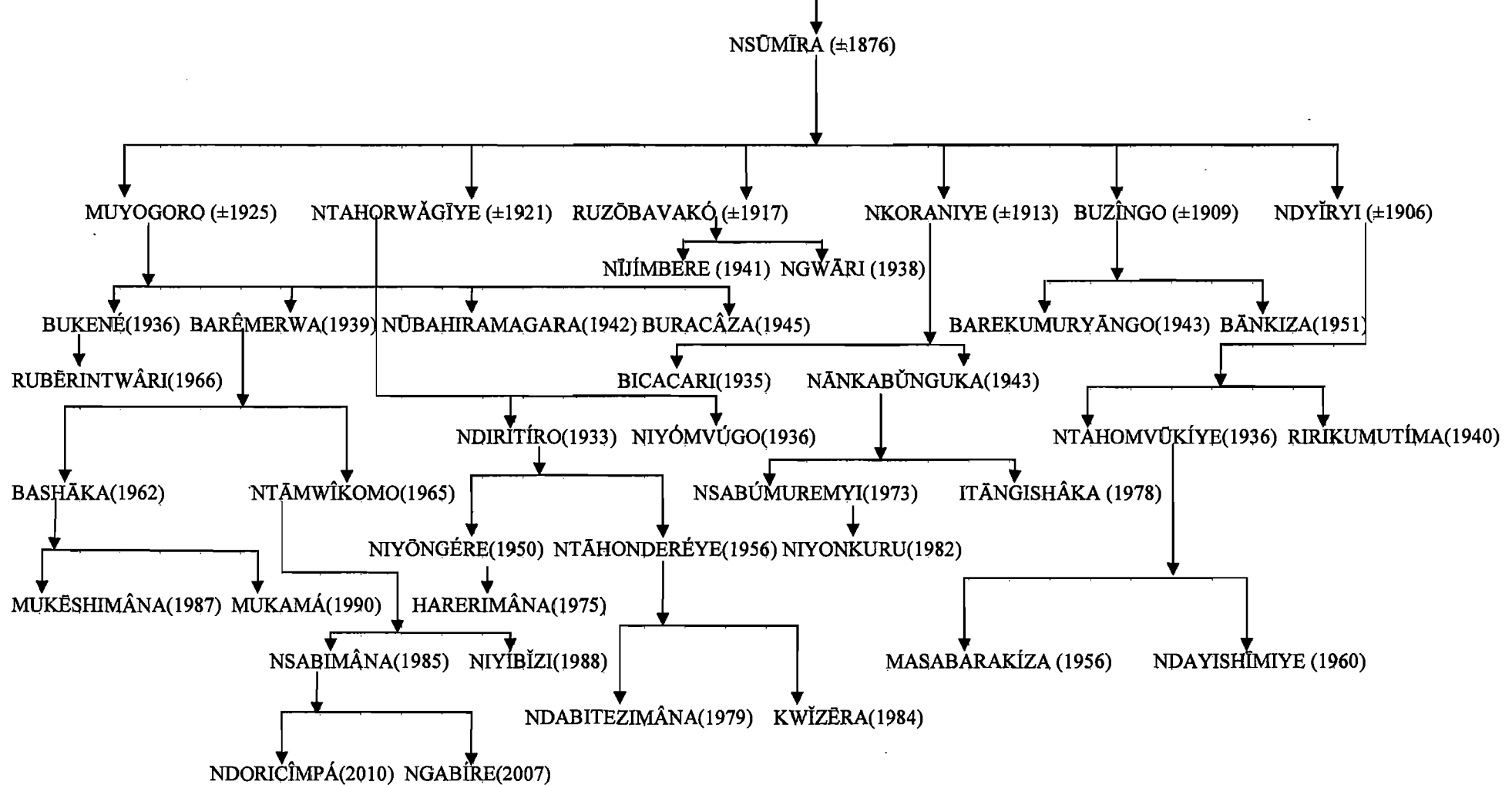
INYÓNGERÁ

I. IBITÍ NDÔNDAMVYÂRO

A. Ibití ndôndamvyâro vy'Ábabo bãhagerēreye ubwāmbere

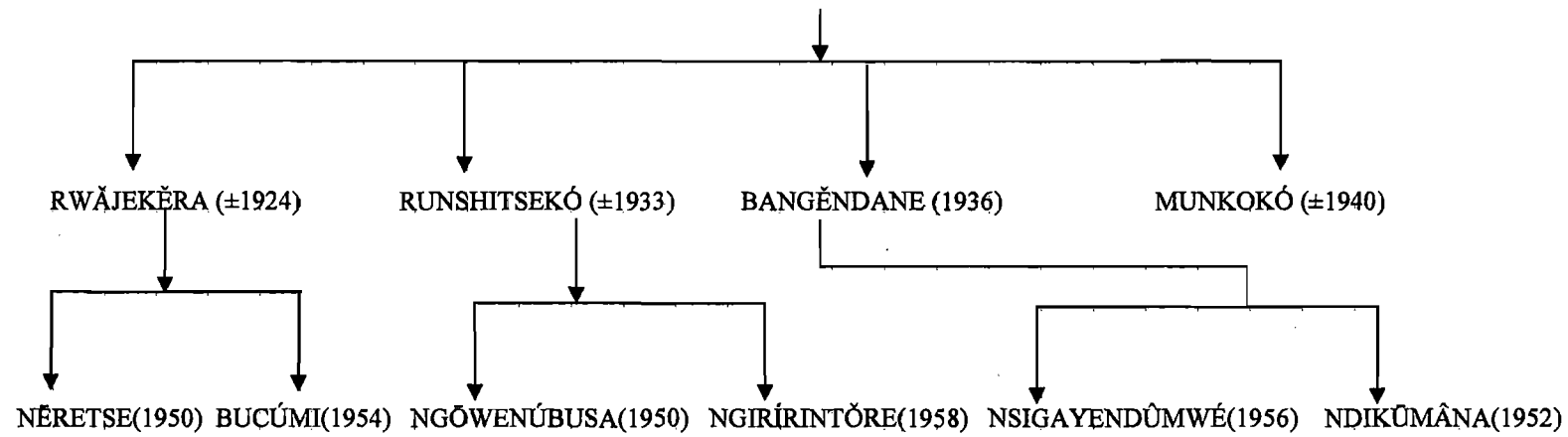

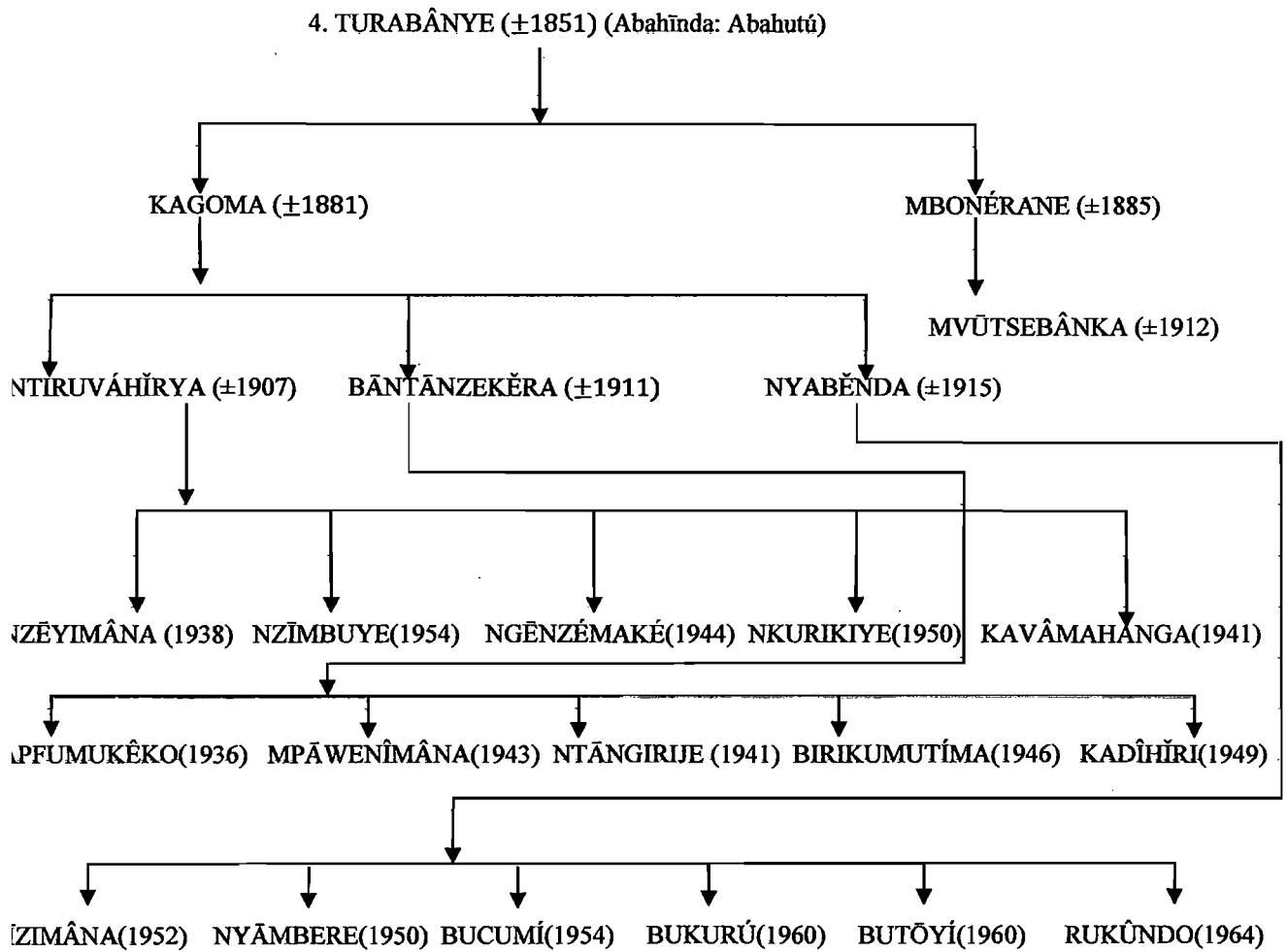
2. MASËNGE (±1846) (Abahinda: Abahutú)

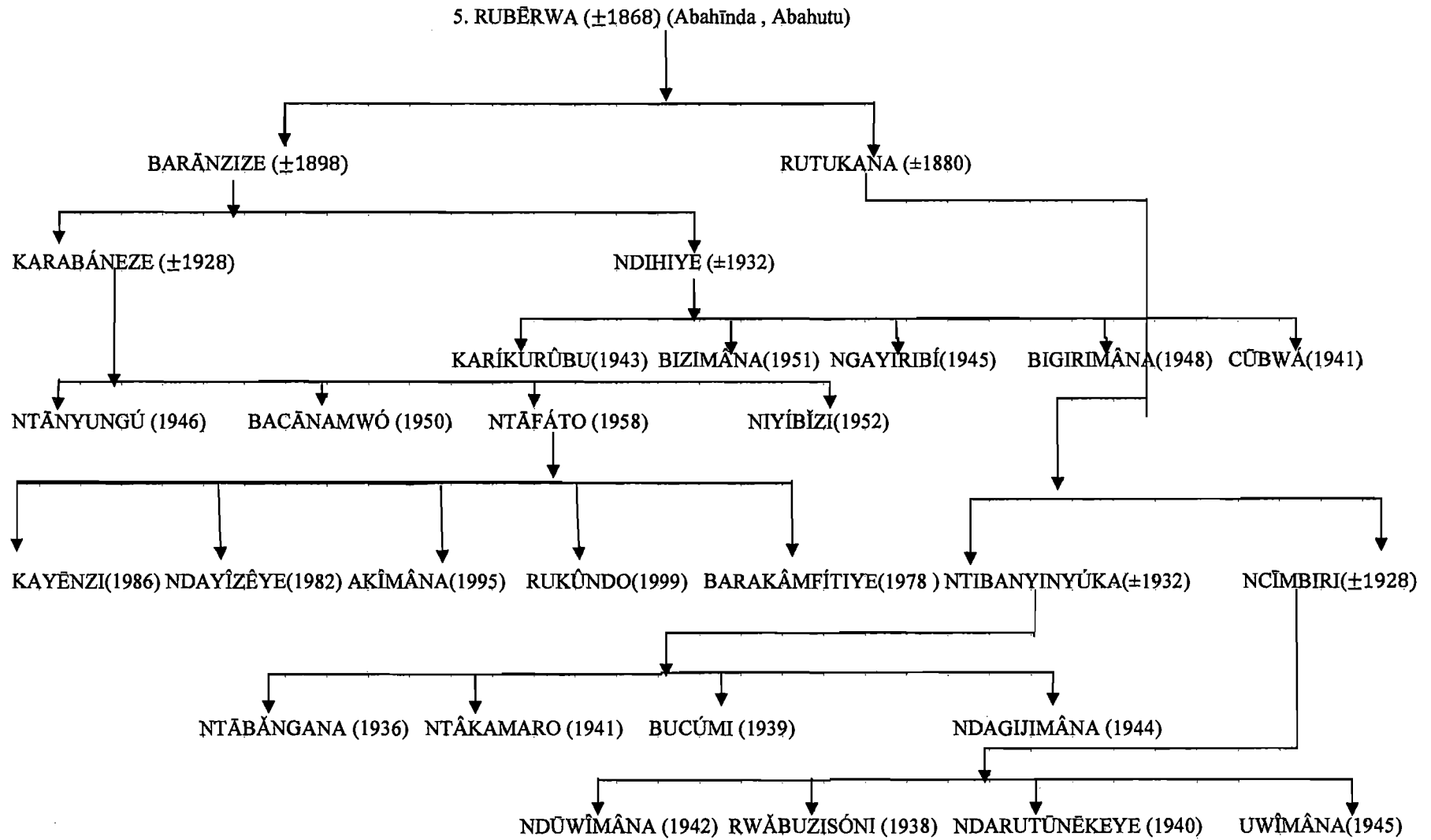

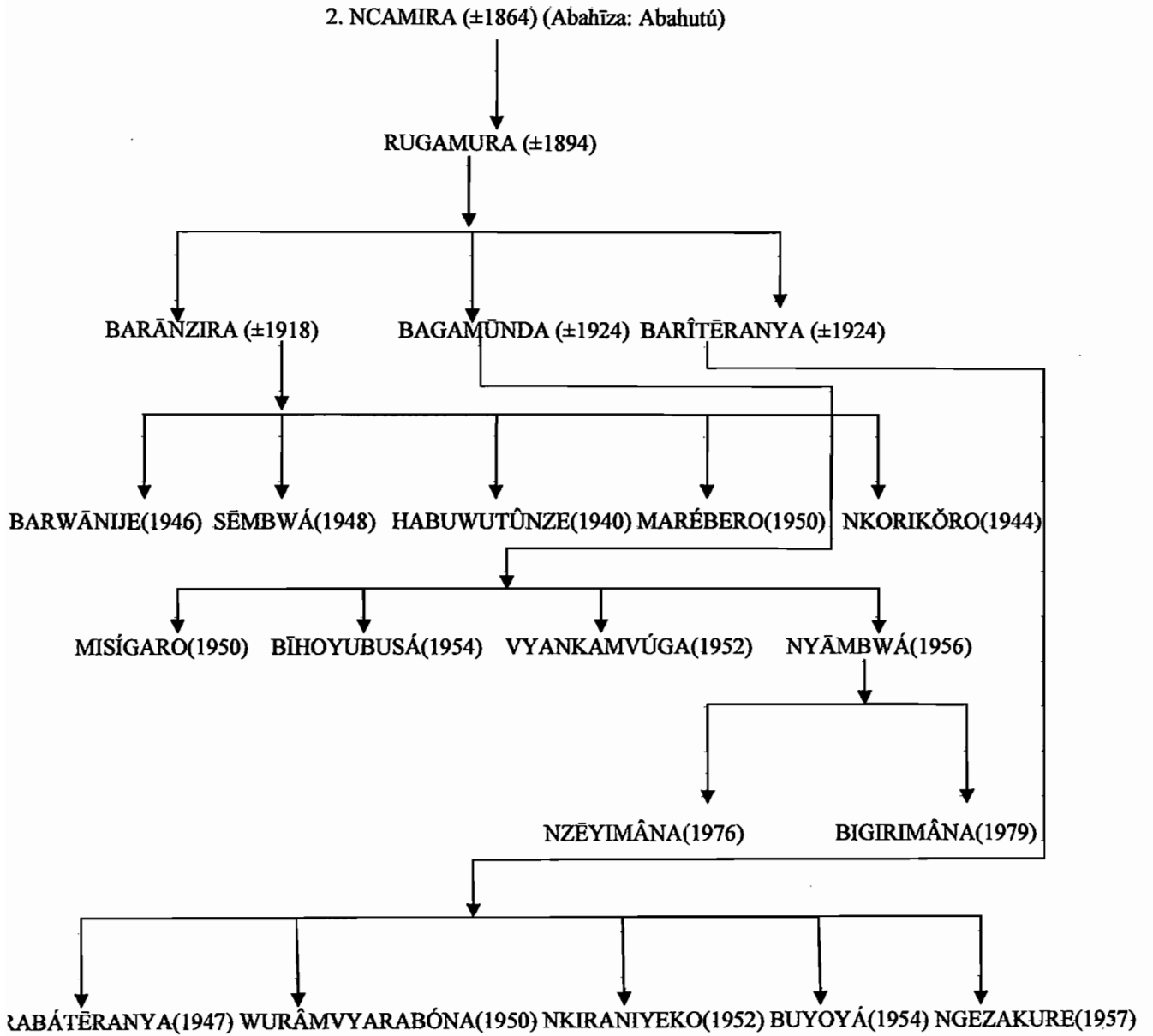
3. RUZÍGO (±1864) (Abahinda: Abahutú)

MUHÍNI (±1894)

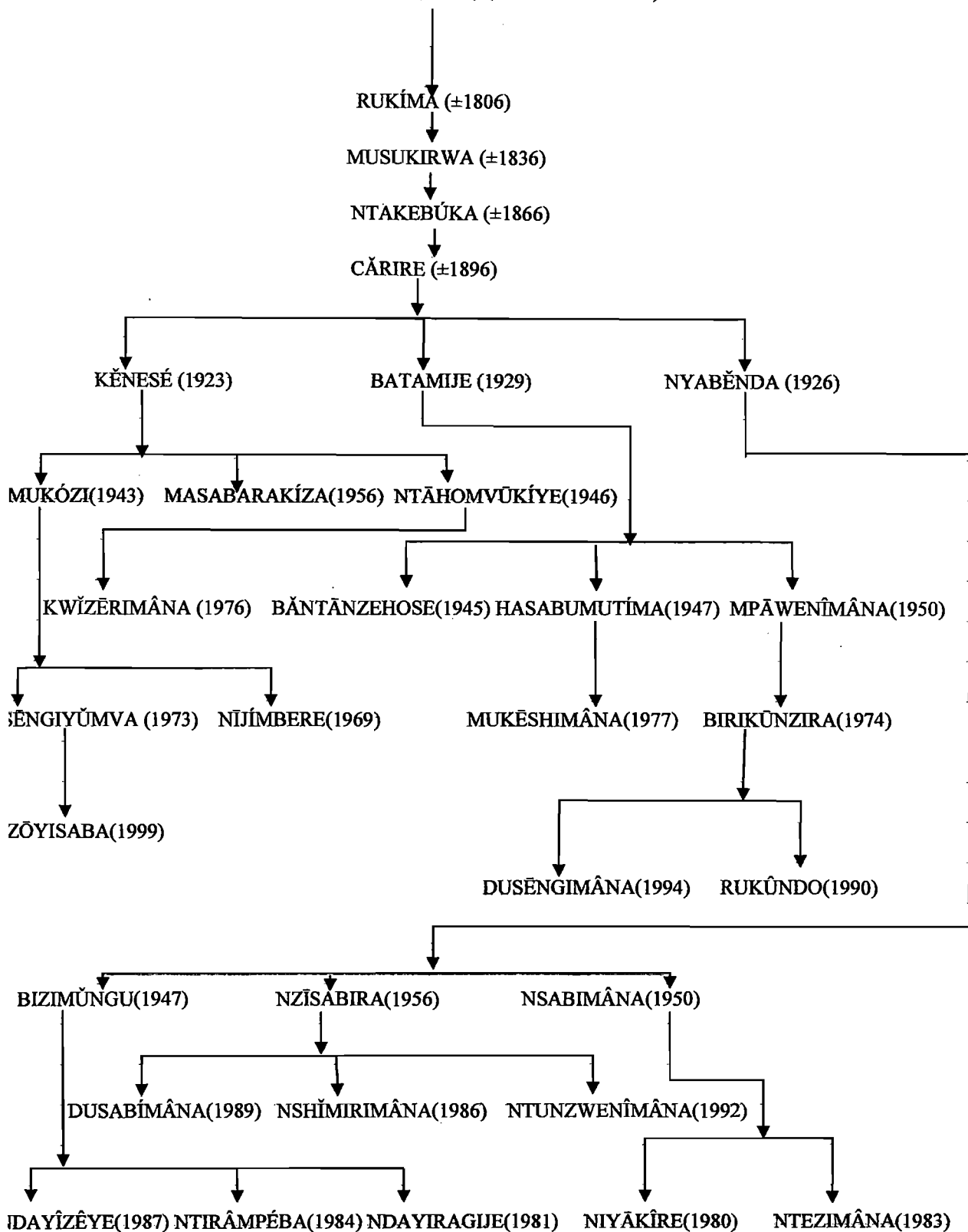

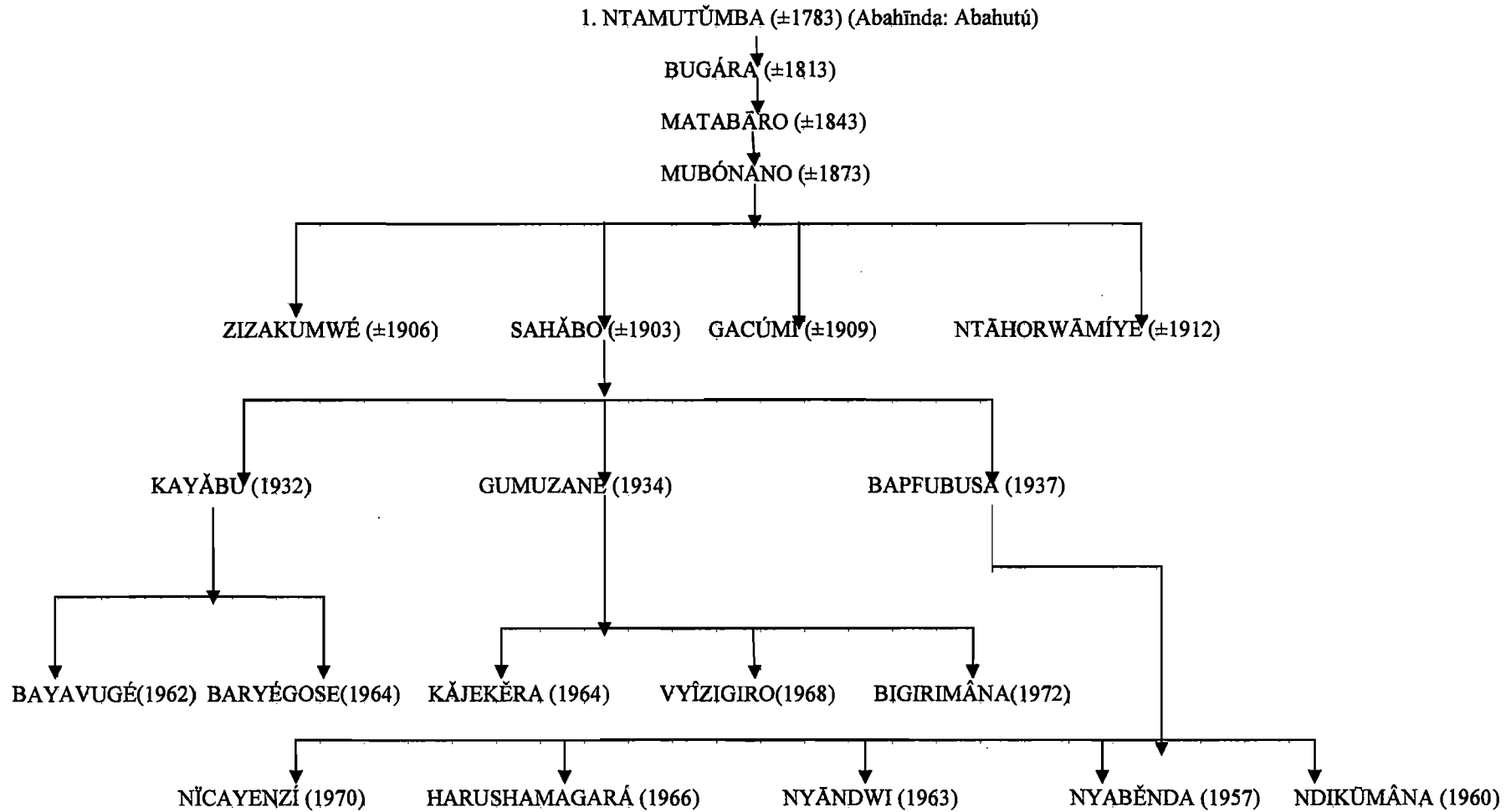

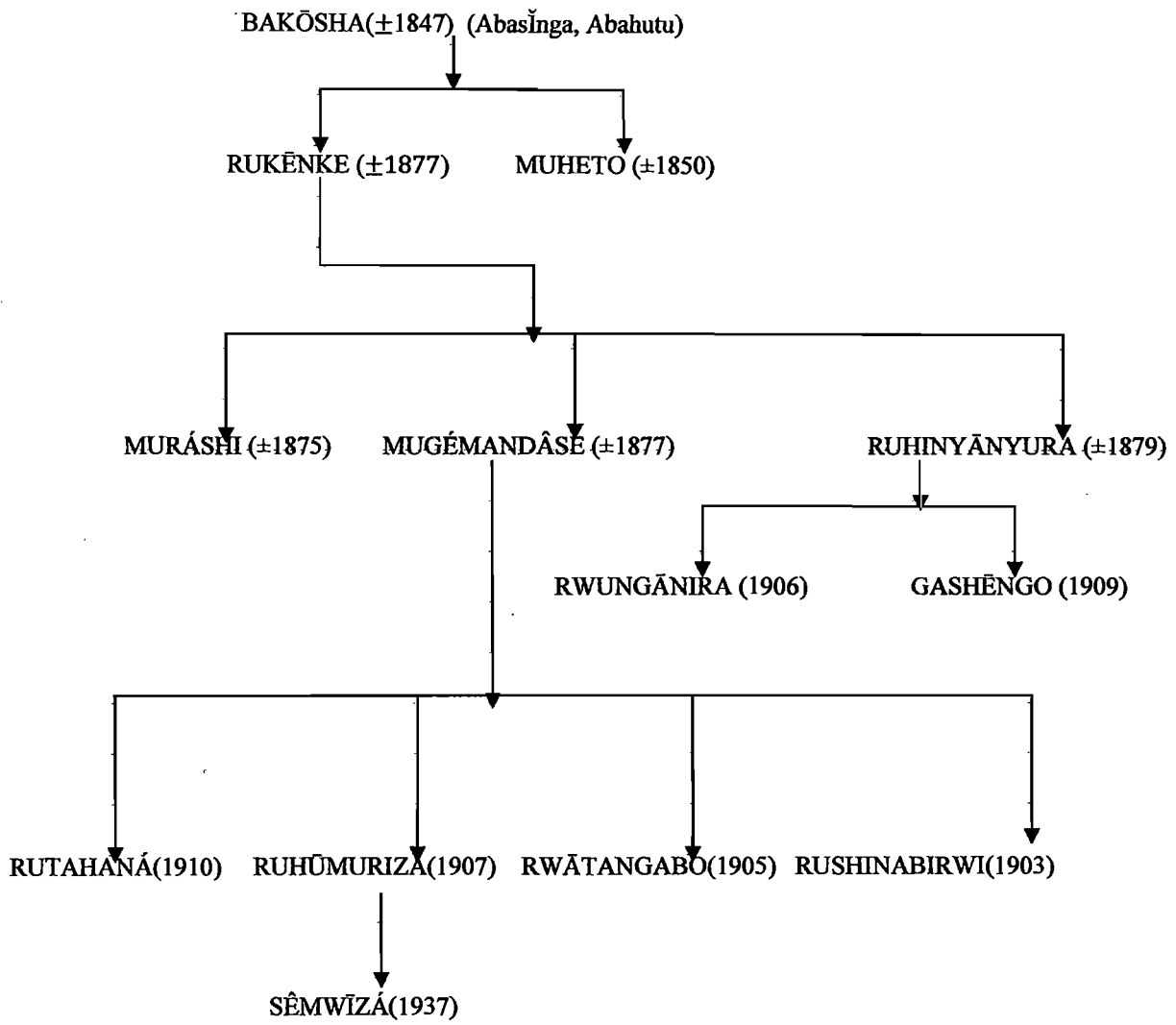

3. MUDORÓRO (±1776) (Abahinda: Abahutú)

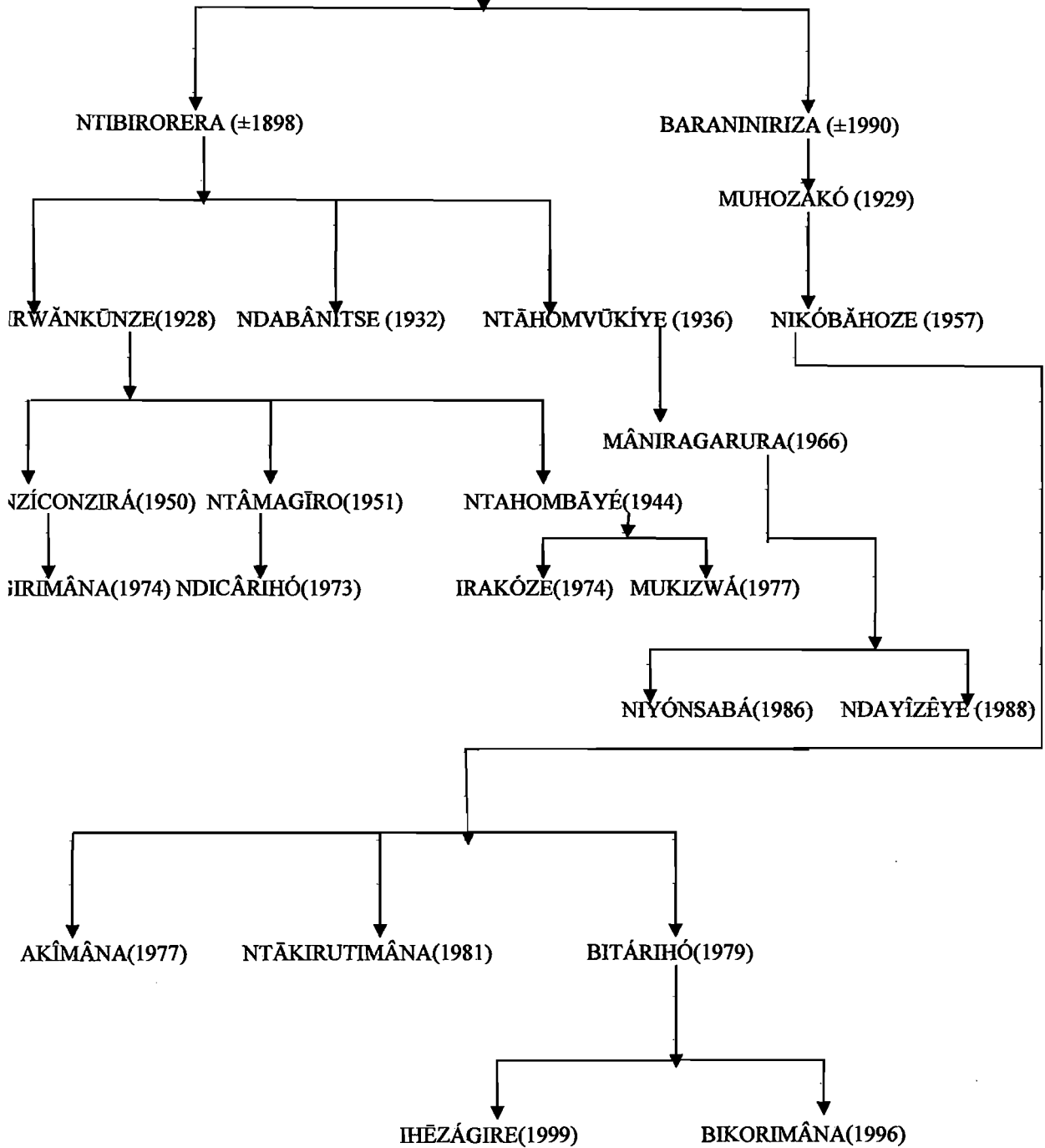
C.Ibití vy'Ábarundi b'Ímbo báhagerēreye ubwāmbere (1966 – 1975)

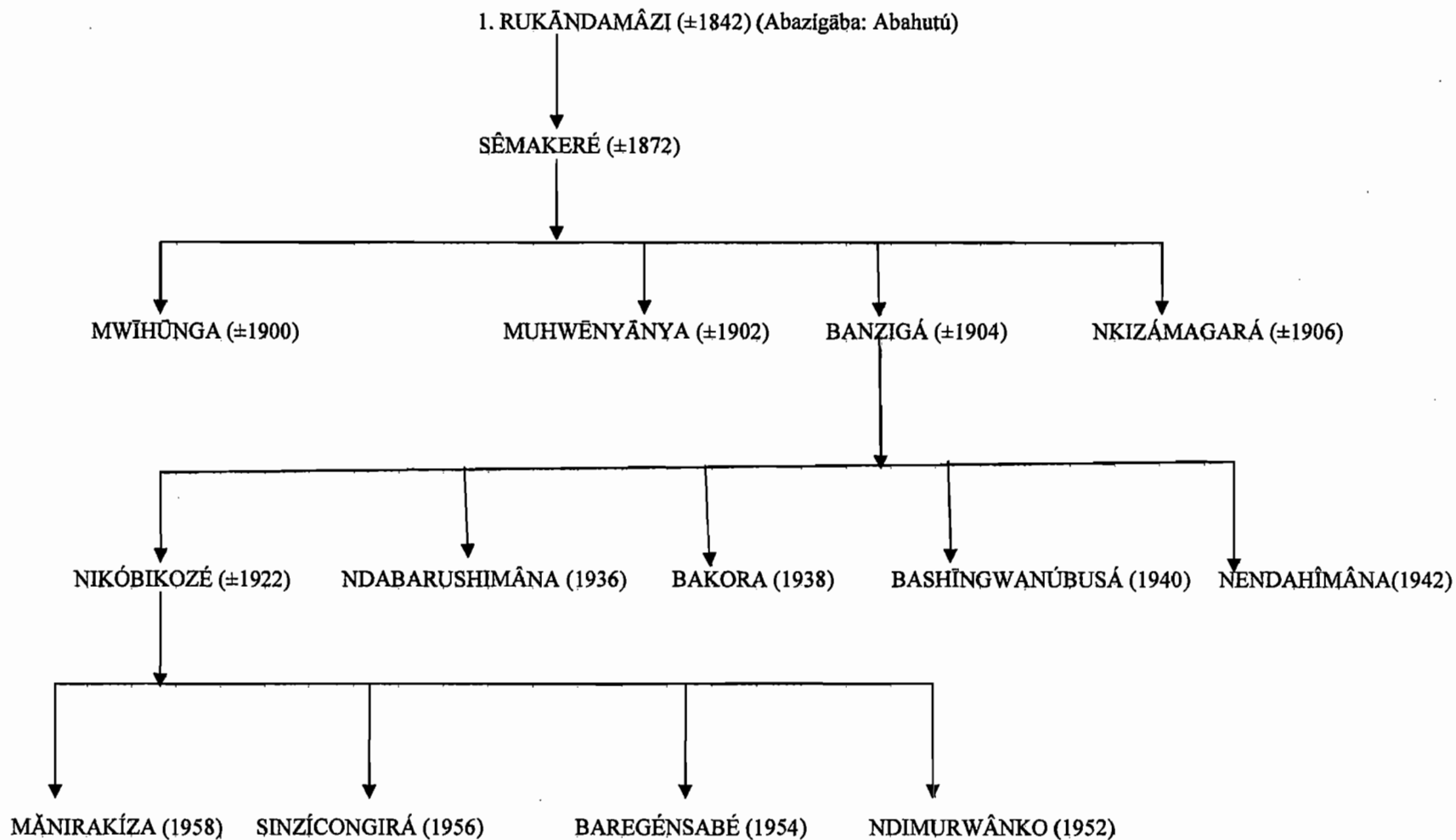

3. RUDÁKEBWA (± 1838) (Abazigâba: Abahutú)

FUMBĒRI (± 1868)

D.IBITÍ VY'ÁBARŮNDI B'ÍMBO BĪMUTSE INYUMA (1979 – 2007)

IBIBÁZO VY'ÍTŌHŌZA

A. Ukwidōndōra

1. Mbēga wewé wītwa ndé? Mwēne ndé? Wă nde?
2. Ufise imyāka ingāhé?
3. Nōné ahó wavūkiye ni hēhé?
4. Ahó ubá ni mu gacīmbiri kītwá ngw'íkí?

B. Ibibázo bwité

B.1 Izína n'icívugo c'úmuryāngo

1. Umuryāngo wāwe ni umukí? Muri abakí ?
2. Umuryāngo wānyu urafise icívugo ? Ni ikīhé ?
3. Mbēga ico cívugo cōba cāvūye kukí ?

B.2. Ibimazi n'ímiziro

1. Mbēga umuryāngo wānyu urafise imiziro? Ni iyīhé?
2. Hari uwayírēnzekó hakagira icó abá? Yabāye ikí?
3. Umuryāngo wānyu wōba ufise ibimazi? Ni ibīhé?
4. Mubikorēsha gúte?

B.3. Amāmūko y'úmuryāngo

1. Sogókuruza wānyu yagéréreye aha ubwā mbere yarı ndé?
2. Yajé avá hé? Ryāri?
 - Ku mutūmba uwūhé?
 - Ikómīne iyīhé?
 - Intārá iyīhé?
3. Wōmenya ahāndi umuryāngo wānyu tuwusānga?
4. Ni igikí cātumye bā sōkúru bānyu bīmukira aha?

B.4. Ingéne bārōnse itōngo Imbo

1.- Yarōnse itōngo gúte? Yaríhāwe nānde?

- Yahāwe itōngo ry'úbugerērwa? Vyāgēnze gúte?

- Yaríhāwe n'úmuheto? Vyāgēnze gúte?

B.5. Iyīndi miryāngo babāná

1. Iyīndi miryāngo mwāsānze aha ní iyīhe ?

2. Wōmenya amazína y'ábābākīriye ?

3. Wewé uri umubo cānké umurūndi w'Ímbo ?

4. Ababo n'Ábarūndi b'Ímbo batāniye hé?

C.Ibibázo bifashá gutāndukānya Ababon'Ábarūndi b'Ímbo

C.1. Uburimyi n'úbwōrōzi

1. Mbēga Imbo murima ikí? Birimwa gúte?

2. Imbo mwōrōra ikí? Ibitūngwa ibíhé? Vyōrōrwa gúte?

3. Iyīndi myūga ibatūnze ni iyíhé?

4. Ivyó mwīmbúye mubitegūra gúte?

5. Ukó mwārima kēra n'ūbu ni kó murimá?

6. Ivyó mwōrōra kēra n'ūbu ni vyó mwōrōra ?

C.2. Imiryāngo bahāna abageni

1. Imiryāngo muhāná abageni ni iyíhe ?

C.3. Ibibānza

1. Ibibānza mwūbáha ni ibíhe ?

C.4. Inyambaro

1. Këra mwāmbara ikí? Gúte ?
2. Ahó impūzu z'Ábazūngu zīzīye, mwāmbara ikí ? Gúte ?
3. Ubu hōhó mwāmbara ikí? Gúte?

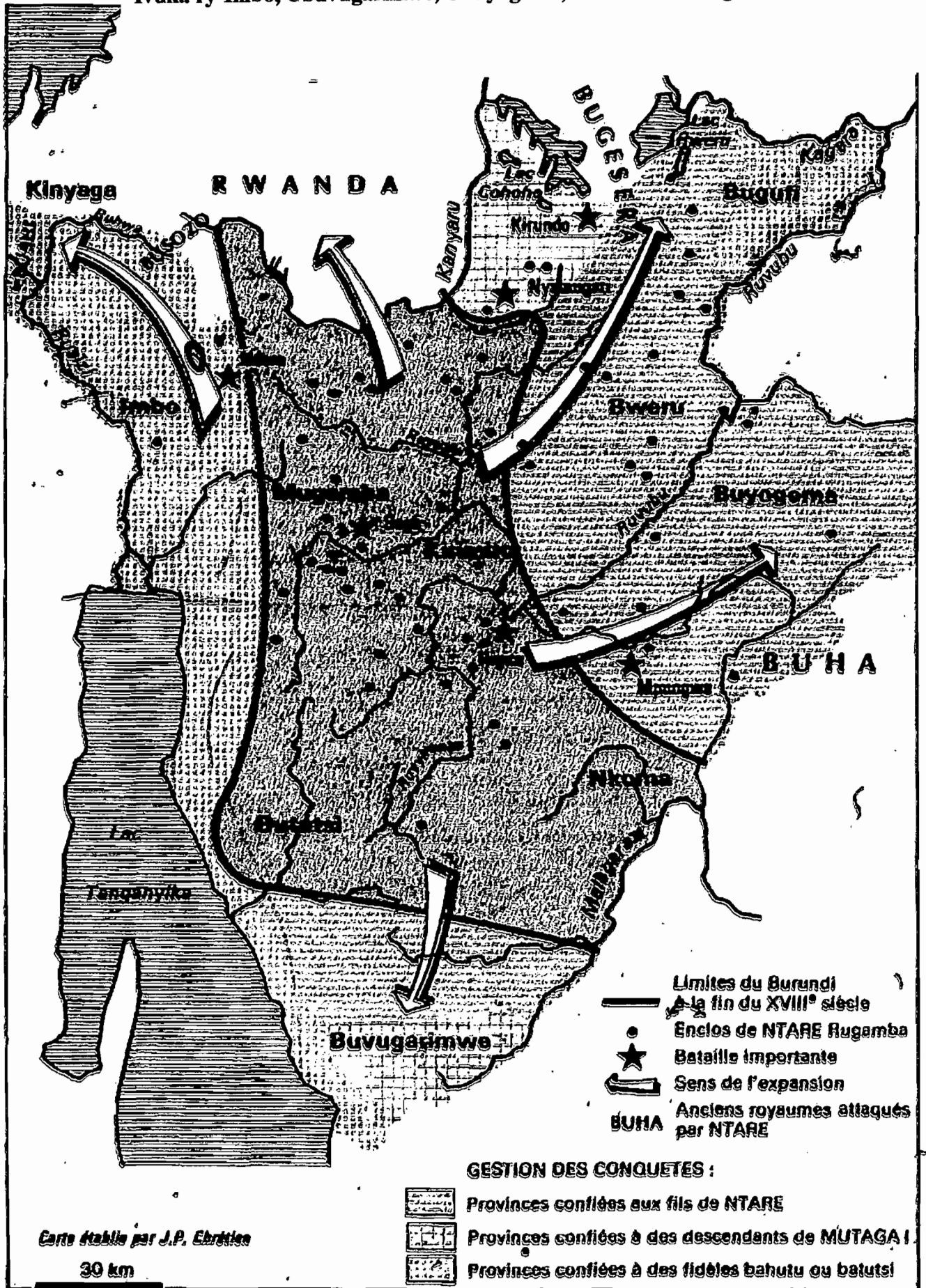
C.5. Kwūbaka inzu

1. Këra inzu mwābamwó bāzīta ngw'ikí?
2. Mwāzūbaka gúte? Mukazūbakīsha ikí?
3. Ubu hōhó muzūbaka gúte? Mukazūbakīsha ikí?

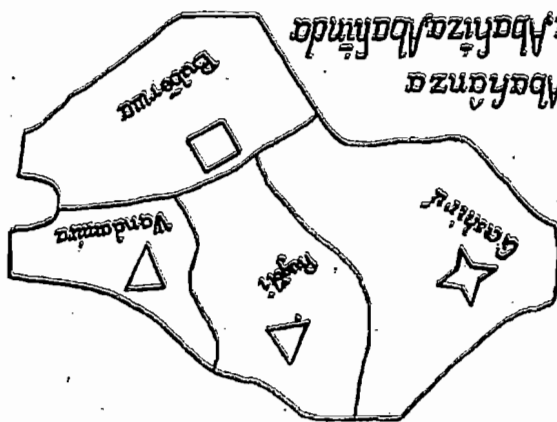
C.6. Kumara imānza

1. Mbēga amahása bāyasohora gúte?
2. Uwībarutse umwé wēwé bāmusohora gúte?
3. Mbēga umugeni bāmukwa ikí?
4. Ku mūsi wó kumujāna, bāmujāna gúte? Yagēnda yāmbaye ikí?
5. Mbēga abageni bābasohora gúte? Ubu hōhó?
6. Bābashirira inkóno kuzīko hōhó gúte? Ubu hōhó?
7. Abageni bagēra uruhīmbi gúte? Ubu hó?
8. Umūntu apfūye, bāmufuba gúte? Ubu hó?
9. Bāca ku māzi gúte? Ubu hōhó?
10. Bāmumarira gúte? Ubu hōhó?

Ikaráta yerekana ukúntu NTARE Rugamba yáguye Uburúndi mu 1850 :
 Ivúka ry'Ímbo, Ubuvugarimwe, Ubuyogoma, Ubwêru n' Úbugúfi

MYAVE: Imryango iharu

- : Abafinda, Abazigaba, Abahanzu
- △: Abazigaba, Abagubwa, Abahiza, Abafinda
- ▽: Abazibira, Abafinda, Abaganzura
- ☆: Abasiringa, Abatanga, Abavumu, Abaganzura, Abafinda

